

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Kierunki rozwoju rolnictwa
i obszarów wiejskich w Polsce
i w wybranych krajach
europejskich
(Ukraina, Francja, Holandia)***

nr 104

Warszawa 2008

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Kierunki rozwoju rolnictwa
i obszarów wiejskich w Polsce
i w wybranych krajach
europejskich
(Ukraina, Francja, Holandia)***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Kierunki rozwoju rolnictwa
i obszarów wiejskich w Polsce
i w wybranych krajach
europejskich
(Ukraina, Francja, Holandia)***

*Praca zbiorowa pod redakcją
dr inż. Barbary Chmielewskiej*

Autorzy:

doc. dr Yuriy Bilan

dr inż. Barbara Chmielewska

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

prof. dr hab. Waldemar Michna

dr inż. Alicja Mierostawska

prof. dr hab. Mykolay Parchomets

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2008

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych
w ujęciu przestrzennym*

W opracowaniu dokonano analizy głównych problemów rozwoju i polityki wobec
rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i w wybranych krajach UE (Francja, Holandia)
oraz w kraju zgłaszającym akces do UE w kontekście reformy WPR

Recenzent
prof. dr hab. Eugeniusz Mazurkiewicz

Opracowanie komputerowe
Krystyna Mirkowska

Korekta
Joanna Gozdera

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-76-8

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści

Wprowadzenie	7
Dywersyfikacja sektora rolnego Unii Europejskiej po rozszerzeniu do 27 państw członkowskich – dr inż. Barbara Chmielewska	13
Wstęp	13
1. Zróżnicowanie rolnictwa w Unii Europejskiej	15
1.1. Struktura obszarowa gospodarstw	15
1.2. Struktura gospodarstw rolnych według wieku ich kierowników	16
1.3. Zróżnicowanie struktury produkcji i wyników produkcyjnych w rolnictwie	17
2. Zróżnicowanie demograficzne na obszarach wiejskich	17
2.1. Ludność wiejska	17
3. Sytuacja społeczno-ekonomiczna w krajach Unii Europejskiej	24
3.1. Zróżnicowanie regionalne sytuacji ekonomicznej	24
3.2. Dywersyfikacja dochodowa rodzin rolniczych w Unii Europejskiej	27
4. Charakterystyka wybranych sposobów prowadzenia produkcji rolniczej	29
4.1. Rolnictwo industrialne	29
4.2. Rolnictwo alternatywne	30
4.3. Rolnictwo objęte Wspólną Polityką Rolną	31
4.4. Rolnictwo wielofunkcyjne	33
5. Pozycja sektora rolnego w Unii Europejskiej	35
5.1. Prawdopodobny scenariusz rolnictwa unijnego	35
5.2. Kierunki rozwoju rolnictwa polskiego	36
Bibliografia	38
Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe – przeobrażenia i przesłanki ich dalszego rozwoju – dr inż. Bożena Karwat-Woźniak	39
Wstęp	39
1. Zmiany w zbiorowości rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych	41
2. Warunki uaktywnienia ożywienia rozwoju segmentu wysokotowarowego	46
Podsumowanie i wnioski	50
Bibliografia	51
Rozwój spółdzielczości mleczarskiej w Polsce – dr inż. Alicja Mierostawska	53
Wstęp	53
1. Główne kierunki przekształceń przemysłu mleczarskiego	54
2. Spółdzielczość mleczarska w Polsce	56
2.2. Rozwój podlaskiej spółdzielczości mleczarskiej	62
2.3. Współpraca z dostawcami mleka na przykładzie podlaskiej spółdzielni	63
2.4. Główne problemy mleczarstwa w województwie podlaskim	64
Podsumowanie i wnioski	65
Bibliografia	66

Stan i tendencje rozwoju gospodarki Ukrainy	67
– <i>prof. dr hab. Mykolay Parchomets, doc. dr Yuriy Bilan</i>	
Wstęp	67
1. Regionalne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne Ukrainy	68
2. Miejsce rolnictwa w gospodarce Ukrainy	71
3. Perspektywy modernizacji rolnictwa ukraińskiego	79
4. Rozwój przemysłu spożywczego Ukrainy	80
Podsumowanie i wnioski	82
Bibliografia	83
Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w perspektywie kilkunastu lat we Francji i w Polsce	85
– <i>prof. dr hab. Waldemar Michna</i>	
1. Określenie pojęcia i zakresu strategii rozwoju rolnictwa	85
2. Wyzwania strategiczne dla polskiego rolnictwa	86
2.1. Zagrożenia w realizacji zadań polskiego rolnictwa	87
3. Zróżnicowanie gospodarstw rolnych w różnych makroregionach oraz ich zdolności do zwiększania produkcji i wdrażania innowacji oraz współpracy z przemysłem przetwórczym	88
4. Niezbędne korekty w redystrybucji środków unijnych	90
5. Uwarunkowania rozwoju wsi polskiej w okresie do 2025 roku	90
Bibliografia	92
Polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Holandii – doświadczenia i perspektywy	93
– <i>dr inż. Barbara Chmielewska</i>	
Wstęp	93
1. Krótka charakterystyka sytuacji gospodarczej i społecznej w Holandii	93
2. Charakterystyka rolnictwa i przemysłu przetwórczego	95
3. Drogi przekształceń w rolnictwie i na obszarach wiejskich w Holandii	97
Wnioski	103
Bibliografia	103

Wprowadzenie

Unia Europejska jest wspólnotą państw nie tylko o różnym stażu członkowskim, ale przede wszystkim o zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego. Uwidocznia się to przede wszystkim w wielkości PKB na jednego mieszkańca, poziomie bezrobocia, strukturze zatrudnienia oraz dochodach i poziomie życia mieszkańców, a także w infrastrukturze technicznej, komunikacyjnej i transportowej oraz społecznej. Procesy integracyjne z jednej strony sprzyjały zmniejszaniu tych różnic, z drugiej jednak, potęgowały ich pogłębianie, zwłaszcza na poziomie niektórych sektorów (np. rolnictwa) oraz regionów.

Pogłębiające się różnice stały się bardzo istotnym czynnikiem zagrażającym kontynuacji efektywnego rozwoju procesów integracyjnych, stąd też przy kolejnych rozszerzeniach UE zwracano uwagę na ten problem. Znalazło to swój wyraz w podstawowej zasadzie polityki Unii Europejskiej, którą było zapewnienie zrównoważonego postępu ekonomicznego i społecznego krajom członkowskim, poprzez wspieranie wszechstronnego i harmonijnego rozwoju, a zwłaszcza zmniejszanie różnic w poziomie rozwoju gospodarczego między bogatymi a najbiedniejszymi regionami w Unii.

Państwa będące od dawna w Unii i „nowe” są krajami, które różnią także uwarunkowania kulturowe, geograficzne, a także historyczne. Stanowi to w pewnym stopniu podłoże dysproporcji między regionami zwłaszcza w sektorze rolnictwa i na obszarach wiejskich. Rozszerzona – w 2004 r. o 10 państw i później w 2007 r. o 2 kolejne – Unia Europejska przejęła rolnictwo krajów głównie z byłego bloku wschodniego, czyli z gospodarką w poprzednim okresie centralnie sterowaną i o znaczącym udziale w rolnictwie sektora państwowego. Było to także rolnictwo o niższym poziomie uprzemysłowienia. To różnorodne rolnictwo jest w Unii objęte Wspólną Polityką Rolną (WPR). W państwach o najdłuższym stażu wspólnotowym, dzięki konsekwentnemu jej wdrażaniu, dokonał się w sektorze rolnictwa znaczący postęp w dziedzinie technologii i mechanizacji, a w konsekwencji wysoki wzrost produkcji i wydajności pracy w rolnictwie. Został osiągnięty podstawowy cel tej polityki, jakim było dążenie do zapewnienia samowystarczalności żywnościowej krajom Wspólnoty (EWG). Wspólna Polityka Rolna przyczyniła się także do rozwoju infrastrukturalnego obszarów wiejskich i podniesienia poziomu życia jej mieszkańców. Z czasem jednak stała się niekorzystna dla samej wsi. Stałe zwiększanie intensywności produkcji doprowadziło w latach 70. ubiegłego wieku do wysokich nadwyżek żywności oraz wysokich kosztów ich przechowywania. Na listę zjawisk niekorzystnych wpisało się także nadmierne uprzemysłowienie produkcji rolniczej,

które spowodowało zachwianie nie tylko równowagi biologicznej środowiska (zbyt duża koncentracja ziemi i produkcji, zwłaszcza zwierzęcej), ale także wywarło negatywny wpływ na strukturę społeczną wsi, głównie poprzez dezintegrację wspólnot lokalnych. Radykalnie zmniejszyła się liczba gospodarstw rolnych i osób zatrudnionych w rolnictwie, czego następstwem było wyludnianie się obszarów wiejskich. Następowala likwidacja lokalnych placówek z zakresu edukacji, ochrony zdrowia, telekomunikacji, urzędów, sklepów, pozostałych usług i transportu publicznego. Tym zjawiskom towarzyszył proces utraty zaufania do żywności produkowanej metodami przemysłowymi. Wzrastała ranga jakości produkcji oraz bezpieczeństwa żywnościowego.

Kraje członkowskie, będące w Unii od 2004 i 2007 roku cechuje całkowicie odmienna niż w pozostałych krajach unijnych (poza Włochami, Portugalią Hiszpanią i Grecją) sytuacja w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Charakteryzują je bowiem znacznie niższe wskaźniki produkcyjne i ekonomiczne, wynikające głównie z rozdrobnionej struktury agrarnej, dużego zatrudnienia w tym sektorze, niższej wydajności pracy, niższej produktywności ziemi oraz niedoinwestowania infrastrukturalnego na obszarach wiejskich. Niskie są wskaźniki wyposażenia w infrastrukturę wodociągową, kanalizacyjną, gazową oraz transportową. Wszystko to powodowało, że rolnictwo w nowo przyjętych krajach stanęło przed bardzo wysoką poprzeczką, jaka dzieliła je od poziomu rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w krajach o znacznie dłuższym stażu wspólnotowym. Niewiele bowiem gospodarstw kwalifikowało się do miana konkurencyjnych na rynku unijnym. Podstawowym zadaniem stały się restrukturyzacja, głównie struktury agrarnej oraz modernizacja i postęp biotechnologiczny w produkcji rolniczej.

Polska, spośród 10 wstępujących razem z nią do UE krajów, wniosła największy potencjał sektora rolnego – powierzchnię użytków rolnych, pogłowie zwierząt gospodarskich, ale także największą liczbę gospodarstw rolnych i ludzi, dla których te gospodarstwa były warsztatem pracy, źródłem utrzymania i miejscem zamieszkania¹. Był to jednak sektor o niższym stopniu rozwoju (niskie były dochody z rolnictwa, na wsi wysokie bezrobocie ukryte, ubóstwo w wielu gospodarstwach domowych).

Poprawie sytuacji w polskim sektorze rolno-spożywczym (podobnie jak w pozostałych „nowych” krajach członkowskich) miało służyć realizowanie Wspólnej Polityki Rolnej. Niestety akcesja w 2004 roku zbiegła się z reformą WPR zmieniającą zasady pomocy dla rolnictwa. Generalnie instrumenty WPR odegrały i nadal odgrywają pozytywną rolę w kreowaniu przemian w sektorze rolnictwa i na wsi. Nie spełniły jednak wielu celów, do jakich zostały powołane. Renty strukturalne nie przyczyniły się do poprawy struktury agrarnej, w takim

¹ Później tylko Rumunia wstąpiła do Unii z większą liczbą gospodarstw rolnych.

stopniu jaki zakładano. Rozmięły się także cele dopłat bezpośrednich, głównie ze względu na wadliwe założenia ich przyznawania. Dla gospodarstw o małym obszarze, których w Polsce jest najwięcej, stanowiły niewielkie wsparcie dochodowe i zostały przeznaczone w dużym stopniu na cele konsumpcyjne. Były to również zbyt małe kwoty, aby mogły być skierowane na znaczące cele inwestycyjne, co jak zakładano miało służyć rozwojowi i przemianom strukturalnym. Natomiast gospodarstwa o dużym obszarze, otrzymały wysokie dopłaty, które jednak nie były tak niezbędne dla ich dalszego rozwoju. Wiele z nich wpływy z dopłat przeznaczyło na bieżące wydatki konsumpcyjne. Mimo ogólnie znacznej sumy dopłat, jaka zasilila polskie rolnictwo po akcesji, przeciętne polskie gospodarstwo rolne zyskało niewiele, a w rankingu dochodów z rolnictwa w przeliczeniu na 1 osobę pełnozatrudnioną znajduje się wśród 27 państw unijnych na trzecim miejscu od końca².

Rolnictwo bez wsparcia finansowego z zewnątrz, zwłaszcza rolnictwo drobnotowarowe krajów biedniejszych, którymi są głównie kraje o krótszym stażu unijnym, ma bardzo małe szanse rozwoju. Powinno być ono wspierane, mimo jego ułomności, nie tylko dlatego że stanowi miejsce pracy i źródło utrzymania wielu rodzin, które nie mają korzystniejszych możliwości zarobkowania, ale także jako podstawowe źródło nieskomercjalizowanej produkcji żywności i gwarancja żywotności obszarów wiejskich. Tym bardziej że doświadczenia rozwiniętych krajów unijnych (np. Holandii) wskazują, że wysoki stopień koncentracji ziemi i technizacji produkcji rolniczej prowadzi do wyludniania się obszarów wiejskich i utraty ich naturalnych walorów oraz pogorszenia jakości produktów spożywczych. Toteż jednostronne podejście, tj. wspieranie w ramach WPR rozwoju obszarów wiejskich kosztem dopłat dla gospodarstw rolnych może stanowić zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju.

W Polsce, podobnie jak w Europie, następuje stały proces zmniejszania różnic między tym co wiejskie a rolnicze. Wzrasta odsetek ludności wiejskiej bezrolnej i jednocześnie nierolniczej, ale posiadającej ziemię będącą dodatkowym źródłem utrzymania lub spełniającą funkcje rekreacyjne, a nawet tylko lokaty kapitału. Wobec kurczenia się zasobów ziemi przeznaczanej na cele produkcyjne, rośnie znaczenie gospodarstw wysokotowarowych o znacznej koncentracji ziemi i produkcji. Szczególnej wagi nabiera także kwestia obrotu ziemią. Rynek ziemi powinien kreować model współistnienia gospodarstw industrial-

² W rankingu uwzględniono tylko gospodarstwa o sile ekonomicznej powyżej 2 ESU. W 11 krajach UE-27 dopłaty całkowicie generują dochody ich gospodarstw domowych. Na Słowacji dopłaty nie wyrównały nawet strat. Za: *Wpływ WPR na dochody polskich gospodarstw rolnych*. Prezentacja L. Goraja na konferencji pt.: „Polska wizja Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku”, MRiRW, Warszawa, dnia 26.01.2009 r.

nych i tzw. strażników krajobrazu. Uwarunkowane mentalnością rolników przywiązanie do własności i ojcowizny pozwala przypuszczać, że jedną ze znaczących form przepływu ziemi będzie dzierżawa lub grupowa forma prowadzenia działalności rolniczej (spółdzielnie lub grupy producenckie).

Wspólna Polityka Rolna najpierw skupiała się na zapewnieniu dostępności fizycznej (ilościowej), a następnie zaczęła odchodzić od wspierania produkcji rolnej i koncentrować na działaniach na rzecz rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich, tworzenia pozarolniczych miejsc pracy na wsi oraz ochrony środowiska naturalnego. Są to słuszne kierunki działań, ale odpowiadają przede wszystkim na „zapotrzebowanie” krajów o rolnictwie rozwiniętym, konkurencyjnym, wielkoobszarowym, o wyludnionych obszarach wiejskich i zniszczonym środowisku naturalnym. Jest to rolnictwo głównie krajów wysokorozwiniętych, a więc o najdłuższym stażu członkowskim w UE.

Polska i większość państw o krótkim stażu członkowskim w Unii boryka się z innymi problemami, jak m.in. z przeludnieniem agrarnym, przy jednoczesnym ogólnie wysokim bezrobociu, mało efektywnym rolnictwem, które nie ma szans by konkurować na liberalnym rynku (zwłaszcza wobec potencjalnego wejścia w życie ustaleń Rundy Doha). Jest to w końcu rolnictwo prawie ekologiczne w porównaniu z rolnictwem pierwszej grupy państw Wspólnoty. Jednocześnie (i to jest bardzo istotne) w tych krajach nie ma rezerw miejsc pracy pozarolniczej, ani rozwiniętej infrastruktury miejskiej (mieszkaniowej) tak, aby zasoby ludzkie mogły być przesunięte ze wsi do miast. Coraz bardziej skomputeryzowana produkcja przemysłowa i usługi ograniczają zapotrzebowanie na siłę roboczą. Nie ma więc możliwości, ani nawet potrzeby organizowania rolnictwa państw przyjętych do Unii w 2004 i 2007 roku na wzór rolnictwa i obszarów wiejskich krajów założycielskich. W tym miejscu nasuwa się odniesienie do sentencji E. Hemingwaya: *„Nie myśl o tym czego Ci brak. Pomyśl, co możesz zrobić z tym co masz.”*

Obecnie korzystnym wspólnym rozwiązaniem dla wszystkich państw unijnych, jest wielofunkcyjny rozwój rolnictwa, gdyż tylko taki może zapewnić rozwój zrównoważony. Z kolei wielofunkcyjność rolnictwa warunkuje wielofunkcyjność wsi. Jest to właściwie działanie zwrotne, gdyż w krajach wysokorozwiniętych (o przemysłowym modelu rolnictwa) ograniczenie nadmiernej koncentracji rolnictwa będzie przyjazne dla powrotnego osiedlania się ludności miejskiej na obszarach wiejskich, a jednocześnie będzie stymulować potrzebę rozbudowy infrastruktury usługowej i społecznej. Natomiast w krajach o niższym poziomie rozwoju gospodarczego i słabszym rolnictwie te same działania będą sprzyjać rozwojowi sektora rolnego, poprzez stworzenie dla ludności rolniczej możliwości dodatkowego zarobkowania, tym samym rezygnacji z emigra-

cji, co też będzie zapobiegać wyludnianiu się obszarów wiejskich, ale także przyczyni się unowocześniania rolnictwa, głównie na drodze jego mechanizacji, modernizacji i wprowadzaniu nowych technologii. Pozarolnicza funkcja wsi jest obecnie warunkiem jej społecznego awansu. Za taką formą rozwiązania przemawiają nie tylko względy ekonomiczne, społeczne i kulturowe, ale także, a może przede wszystkim, względy środowiskowe, tj. niezbywalna konieczność właściwego zarządzania zasobami ziemi, wody i powietrza oraz zapewnienia bezpieczeństwa produkcji żywności i bezpieczeństwa żywnościowego.

Rolnictwo jest tym specyficznym sektorem, gdzie nadal pozostaje nierozwiązana kwestia identyfikacji i kwantyfikacji dóbr nierynkowych. Nadal realizowana jest polityka wynagradzania rolników tylko za dobra i usługi rynkowe; nie ma natomiast polityki, która wynagradzałaby ich za czynności i usługi nierynkowe, dotychczas nie wycenione (np. bezpieczeństwo żywnościowe). Bez tego zanikają impulsy na rzecz podnoszenia jakości żywności, która w coraz większym stopniu jest przetwarzana i wzbogacana chemicznymi dodatkami. W konsekwencji traci także konsument, gdyż otrzymuje żywność w mniejszym stopniu naturalną. Wobec tego potrzebne jest podejście bardziej kompleksowe – potrzebna jest nie tyle polityka rolno-żywnościowa, która będzie wyznaczać szanse na odejście od płatności określanych często mianem „historycznych”³.

Teoretycznie każde państwo członkowskie UE mogłoby samo decydować o swojej polityce rozwoju obszarów wiejskich i działać niezależnie. Jednak takie podejście nie sprawdza się w praktyce. Ponadto wiele kwestii związanych z rolnictwem i obszarami wiejskimi jest ponadregionalnych. Krajom Unii Europejskiej potrzebna jest wspólna polityka unijna, ale jednocześnie taka, która pozostawia państwom członkowskim i ich regionom możliwości indywidualnego działania. Narodowe lub regionalne podejście pozwolić będzie na lepsze wykorzystanie doświadczeń innych państw czy regionów, co może mieć duże znaczenie, gdyż pozwoli unikać błędów i powielać sprawdzone dobre wzorce w opracowywaniu a następnie wdrażaniu programów i strategii rozwoju.

Na okres programowania 2007-2013 strategię i programy rozwoju dla obszarów wiejskich UE zostały utworzone wokół następujących priorytetów:⁴

³ Akapit opracowano na podstawie fragmentu wypowiedzi dr A. Hałasiewicza (Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa – FAPA) na konferencji pt.: „Polska wizja Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku”, MRiRW, Warszawa, dnia 26.01.2009 r.

⁴ Ramy prawne: Rozporządzenia Rady (WE) 1698/2005 i 1290/2005.

D. Ahner, 2005: *Polityka Unii Europejskiej w zakresie rozwoju obszarów wiejskich. Opracowanie dla nowego okresu programowania 2007-2013*. Prezentacja na konferencji pt.: *Przyszłość obszarów wiejskich w Europie*. MRiRW, Kraków 29.11-1.12.2005 r.

- konkurencyjność sektorów: rolno-spożywczego i leśnictwa z naciskiem na restrukturyzację i modernizację, przekazywanie wiedzy oraz innowacyjność i jakość w łańcuchu żywnościowym;
- ochrona środowiska, gospodarowanie gruntami z naciskiem na bioróżnorodność, ochronę wody i zmianę klimatu;
- tworzenie miejsc pracy, dywersyfikację gospodarki wiejskiej i polepszanie jakości życia na obszarach wiejskich;
- poprawa zarządzania i lokalnego rozwoju poprzez podejście oddolne.

Unia Europejska określa więc jedynie ramowe, strategiczne cele rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich i pozostawia państwom członkowskim możliwość decydowania (w ramach ogólnego schematu) o strukturze rozdziału środków finansowych na poszczególne osie. Pozwala to nie tylko na regionalną konwergencję, ale także na wykorzystanie regionalnych uwarunkowań. Państwa i regiony stają się dla siebie też wzorcami pozytywnych strategii i zróżnicowanych działań.

W prezentowanej publikacji podjęta została próba przybliżenia doświadczeń, w zakresie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, krajów o dłuższym (Holandia, Francja) i krótszym (Polska) stażu realizowania Wspólnej Polityki Rolnej oraz kraju tą polityką jeszcze nie objętego, jak Ukraina, ale zgłaszającego aspiracje akcesyjne. Szczególną uwagę poświęcono problematyce rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce i na Ukrainie. Przemawiało za tym kilka przesłanek, m.in. sąsiedztwo i wynikające z tego naturalne kontakty handlowe (Ukraina jest ważnym partnerem handlowym dla Polski) oraz przenikanie wzorców, a także podobne problemy na drodze dążenia do członkostwa w Unii, wynikające z doświadczeń rolnictwa przez wiele lat upaństwowionego. W obu tych krajach nie rozwiązana jest kwestia struktury agrarnej oraz znacznie niższy na tle innych grup zawodowych poziom życia ludności związanej z rolnictwem. Istotny jest także fakt, iż Ukraina jest dla Polski dużym i bliskim rynkiem zbytu, co wobec wzrostu konkurencyjności na rynku unijnym ma znaczenie dla kształtowania polityki rozwoju tego sektora gospodarki.

Prezentowana publikacja ukazuje także wielopłaszczyznową dywersyfikację unijnego sektora rolno-żywnościowego i zwraca uwagę na problemy regionalne. Prezentowane w publikacji kraje różni poziom rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, toteż cenne są doświadczenia wynikające z realizowania Wspólnej Polityki Rolnej, zwłaszcza na etapie opracowywania przez poszczególne państwa strategii rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

Dr inż. Barbara Chmielewska

Dywersyfikacja sektora rolnego Unii Europejskiej po rozszerzeniu do 27 państw członkowskich

Wstęp

Pierwszymi państwami założycielskimi wspólnoty krajów o aktualnie obowiązującej nazwie: **Unia Europejska** było 6 państw: Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Republika Federalna Niemiec i Włochy. W 1951 r. utworzyły one Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (EWWiS), a w 1957 r. Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG)¹. W 1973 r. miała miejsce tzw. pierwsza fala przyjęć i wówczas już w ramach EWG dołączyły 3 państwa: Wielka Brytania, Dania i Irlandia. Druga fala przyjęć nastąpiła w latach 80. Przystąpiły wtedy Grecja (w 1981 r.) oraz Hiszpania i Portugalia (w 1986 r.). W 1990 r. NRD połączyła się z RFN, w ramach jedności Niemiec. Dnia 07.02.1992 r. został podpisany Traktat z Maastricht, na mocy którego dnia 01.11.1992 roku powstała Unia Europejska (UE). Trzecia fala przyjęć – już do Unii Europejskiej nastąpiła w 1995 r., kiedy to przyjęto: Austrię, Szwecję i Finlandię. Unia liczyła wówczas 15 państw (UE-15). Czwarta, największa w historii rozszerzenia UE, fala przyjęć nastąpiła 01.05.2004 r. Wstąpiło 10 nowych państw: Cypr, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Republika Czeska, Słowacja, Słowenia i Węgry (UE-10). Unia stała się wspólnotą 25 krajów (UE-25). Dnia 01.01.2007 r. dołączyły dwa kolejne kraje: Bułgaria i Rumunia (UE-2). Obecna Unia Europejska liczy 27 państw (UE-27).

Po każdym rozszerzeniu Unii pogłębiła się dywersyfikacja regionalna podstawowych wskaźników produkcyjnych i społecznych, zwłaszcza w sektorze rolnictwa i na obszarach wiejskich. Największe zmiany nastąpiły po 2004 r., tj. po przyjęciu 12 nowych państw członkowskich (UE-10 + UE-2). Dołączyły kraje biedniejsze, o niższym poziomie rozwoju gospodarczego i wyższym udziale rolnictwa w tworzeniu PKB w porównaniu z krajami pierwszej „Piętnastki”. Do „starej” Unii (UE-15) wniosły one ponad 56 mln ha użytków rolnych (tj. równowartość 40% potencjału użytków rolnych całej UE-15), 8,6 mln gospodarstw rolniczych (tj. o 43% więcej niż ogólna liczba gospodarstw w UE-15),

¹ EWG rozpoczęła swą działalność z dniem 01.01.1958 r., na podstawie Traktatów Rzymskich podpisanych 25.03.1957 r. Podstawy prawne zostały modyfikowane m.in. w Traktacie Fuzyjnym organów trzech wspólnot (1967 r.) i Jednolitym Akcie Europejskim (1987 r.).

12,4 mln ludności rolniczej (tj. zaledwie o 8% mniej od ogólnej liczby ludności rolniczej w UE-15), w tym 6,9 mln ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie (tj. o 8,7% więcej niż w UE-15).

Obecne rolnictwo 27 państw Unii Europejskiej (UE-27) to ponad 197 ha użytków rolnych, 14,5 mln gospodarstw rolniczych i 25,8 mln ludności rolniczej (5,3% ogółem ludności Unii), w tym ponad 13,2 mln osób aktywnych zawodowo w rolnictwie (2,7% ogółu ludności Unii)². Jest to ogromne, ale jednocześnie bardzo zróżnicowane zaplecze produkcyjne oraz duży rynek wewnętrzny, który liczy obecnie prawie pół miliarda ludności (tabela 1)³.

Tabela 1. Powierzchnia użytków rolnych oraz liczba ludności rolniczej przed i po rozszerzeniu UE

Wyszczególnienie*	UE-15	UE-10	UE-25	UE-2	UE-27	Polska
Powierzchnia użytków rolnych w mln ha	141,0	36,7	177,7	19,8	197,5	15,9
Liczba gospodarstw rolniczych w tys.	5 843	3 845	9 688	4 791	14 479	2 476
Ludność rolnicza w tys.	13 519	9 479	22 998	2 773	25 883*	6 441
Ludność aktywna zawodowo w rolnictwie w tys.	6 301	5 407	11 708	1 443	13 212*	3 909

* Brak zgodności wyniku sumowania wynika z zaokrąglenia kwot z różnych źródeł danych.

Źródło: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, s. 450-453, (powierzchnia użytków rolnych – stan w 2003 r.; pozostałe – stan w 2005 r.).

Areał upraw w 12 nowych krajach członkowskich stanowi prawie 1/3 (28,4%) całego obszaru upraw UE-27; znacznie więcej, gdyż prawie 3/4 (59,6%) – liczba gospodarstw rolniczych. Ponad połowa ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie w UE-27 zamieszkuje na obszarze nowych 12 państw członkowskich. Zasoby te wykazują duże zróżnicowanie pomiędzy krajami. Największy udział spośród 27 państw członkowskich wykazują: w zasobach użytków rolnych – Francja i Hiszpania (po ok. 15% ogólnego areału użytków rolnych), a w liczbie gospodarstw rolniczych – Rumunia (29,3% ogólnej liczby gospodarstw rolnych), Polska (17,1%), a także Włochy (11,9%) i Hiszpania (7,4%)⁴.

² Dane z 2005 r. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa 2007, s. 451.

³ Całkowita liczba ludności w Unii Europejskiej wyniosła w 2008 r. 491,0 mln (w 2009 r. 499,7 mln) i pod względem liczby ludności zajmuje 3 miejsce w świecie po Chinach (1 330,0 mln) i Indiach (1 147,9 mln), a przed USA (305,5 mln).

⁴ Obliczenia własne na podstawie danych z: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, 2007, s. 452-453.

Rolnictwo UE-27 jest zróżnicowane pod względem struktury agrarnej, ilości gospodarstw rolnych, wydajności w produkcji rolniczej, intensywności gospodarowania, a także pod względem zatrudnienia w rolnictwie oraz poziomu i źródeł dochodów rodzin rolniczych.

1. Zróżnicowanie rolnictwa w Unii Europejskiej

1.1. Struktura obszarowa gospodarstw

Nowe państwa członkowskie „rozdrobniły” rolnictwo unijne. Przybyło bowiem gospodarstw o mniejszym obszarze (tabela 2).

Tabela 2. Liczba gospodarstw i struktura agrarna przed i po rozszerzeniu UE

Grupy obszarowe w ha	UE-15	UE-10	UE-25	UE-2	UE-27	Polska
	liczba gospodarstw (stan w 2005 r.)					
Ogółem	5843	3845	9688	4791	14479	2476
< 5	3191	2776	5967	4382	10349	1751
5-20	1377	867	2243	370	2614	608
20-50	658	148	806	19	825	97
= i > 50	617	54	672	19	691	21
	struktura w %					
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
< 5	54,6	72,2	61,6	91,5	71,4	70,8
5-20	23,5	22,5	23,1	7,7	18,1	24,5
20-50	11,4	3,9	8,4	0,4	5,7	3,9
= i > 50	10,5	1,4	6,9	0,4	4,8	0,8

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa, s. 453.

W krajach UE najwięcej jest gospodarstw o powierzchni do 5 ha. Przed rozszerzeniem o 12 państw ta grupa gospodarstw stanowiła niewiele ponad połowę wszystkich gospodarstw rolnych w UE-15 (54,6%); natomiast po rozszerzeniu odsetek ten zwiększył się w UE-27 do 71,4%. Najbardziej rozdrobniona struktura agrarna cechuje rolnictwo Bułgarii i Rumunii, gdzie aż 92% ogółu gospodarstw rolnych w tych krajach stanowią gospodarstwa o powierzchni do 5 ha użytków rolnych.

Nowo przyjęte kraje cechuje także bardzo niski udział gospodarstw dużych, tj. o powierzchni równej lub większej od 50 ha – zaledwie 1,4% w UE-10 i 0,4% w UE-2, podczas gdy w UE-15 wynosił 10,5%. Rozdrobniona struktura agrarna w nowo przyjętych państwach wskazuje na opóźnienia w rozwoju ich sektora

rolnego i problemy, jakie będą musieli rozwiązać na drodze do wyrównania poziomu rozwoju w całej Unii.

1.2. Struktura gospodarstw rolnych według wieku ich kierowników

Gospodarstwa rolnicze w UE-15 kierowane były w 31,5% przez osoby, które były lub zbliżały się do wieku, przyjętego w innych sektorach gospodarki jako wiek emerytalny, czyli 60-65 lat, a tylko w 5,3% przez osoby młode w wieku mniej niż 35 lat (tabela 3).

Tabela 3. Liczba i struktura wiekowa kierowników gospodarstw w 2005 roku

Liczba państw Unii Europejskiej	Liczba gospodarstw ogółem	W tym kierowane przez osoby w wieku:			
		mniej niż 35 lat		więcej lub równe 65 lat	
		liczba	%	liczba	%
UE 15	5 843	311	5,3	1 841	31,5
UE 10	3 845	405	10,5	810	21,1
UE 25	9 688	716	7,4	2 651	27,5
UE 2	4 791	240	5,0	2 071	43,2
UE 27	14 479	956	6,6	4 722	32,6
Polska	2 476	313	12,6	421	17,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Eurostat. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.

Po przystąpieniu do UE 10 państw (w 2004 r.) struktura wiekowa kierowników gospodarstw w UE-25 poprawiła się, czego wyrazem był spadek udziału gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku 65 i więcej lat do 27,5% i wzrost w grupie wiekowej mniej niż 35 lat do 7,4% (w UE-25 najczęściej, gdyż 43,7% gospodarstw rolnych kierowanych przez osoby w wieku poniżej 35 lat znajdowało się w Polsce). Natomiast po przystąpieniu, w 2007 r., kolejnych dwóch państw struktura ta pogorszyła się – wzrósł udział gospodarstw kierowanych przez osoby starsze, a zmniejszył się kierowanych przez osoby młodsze (w UE-27 najczęściej, gdyż 39,1% wszystkich gospodarstw kierowanych przez osoby w wieku 65 i więcej lat znajdowało się w Rumunii). Proces „starzenia się” kadry kierowniczej w indywidualnym rolnictwie może osłabiać tempo przemian, głównie strukturalnych i modernizacyjnych. Ludzie starsi są mniej niż młodzi otwarci na postęp technologiczny, innowacje, a nawet pewien stopień ryzyka, a więc czynników właściwych drodze rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich⁵.

⁵ Według stanu w 2005 r. Obliczenia własne na podstawie: epp.eurostat.ec.europa.eu, tabele: Betriebsinhaber unter 35 Jahre, Betriebsinhaber im Alter von >= 65 Jahren. Eurostat, 11.11.2008 r.

1.3. Zróżnicowanie struktury produkcji i wyników produkcyjnych w rolnictwie

Wyniki produkcyjne w rolnictwie w krajach, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 i 2007 roku były słabsze od tych, jakie były osiągane w krajach o dłuższym stażu członkostwa w Unii. Niższe były plony w produkcji roślinnej oraz niższa była wydajność produkcji zwierzęcej. W rozszerzonej Unii powiększyła się przewaga osiągniętych plonów najwyższych nad najniższymi, np. w przypadku zbóż z 2,8 razy w UE-15 w 2000 r. (od 80,2 dt z 1 ha w Belgii do 27,8 dt z 1 ha w Portugalii) do 7,5 razy w UE-27 w 2006 r. (od 82,1 dt zbóż z 1 ha w Belgii do 11,0 dt z 1 ha w Bułgarii), czy przeciętnego rocznego uzysku mięsa wołowego od 1 sztuki analogicznie: z 1,5 raza (od 23 kg w Belgii do 218 kg w Grecji) do 2,3 razy (od 323 kg w Belgii do 141 kg w Bułgarii).

UE-27 cechuje bardzo duże zróżnicowanie produktywności zwierząt. W 2006 r. przeciętny roczny uzysk mięsa wieprzowego od 1 sztuki trzody chlewnej kształtował się od 116 kg w Austrii do 63 kg w Grecji, a udój mleka od krowy: od 8151 litrów w Szwecji i 8131 litrów w Danii do 3598 litrów w Grecji, 3583 litrów w Rumunii i 3522 litrów w Bułgarii⁶.

Na 27 państw UE zaledwie kilka było liczącymi się producentami rolnymi. Są to przede wszystkim Francja, Niemcy, Włochy, Hiszpania, W. Brytania, a z nowo przyjętych państw tylko Polska, która swą wysoką pozycję zawdzięcza głównie dużemu arealowi upraw, jak np. produkcji żyta. W Polsce, która obok Niemiec, jest liderem w produkcji żyta, plony były 2,2 razy niższe niż w Niemczech, ale powierzchnia upraw 2,5 razy większa (tabela 4).

2. Zróżnicowanie demograficzne na obszarach wiejskich

2.1. Ludność wiejska

W Unii Europejskiej, przyjmującej nowe państwa członkowskie, malał po każdym rozszerzeniu wskaźnik jej urbanizacji. Pierwszą Piętnastkę cechowała najwyższa jego wartość – 78,4% (stan w 2006 r.); w UE-25 zmalał do 76,1%, a w UE-27 do 75,1%. Najniższy wskaźnik urbanizacji cechuje dwa ostatnio przyjęte kraje, tj. Bułgarię i Rumunię (59,2% w UE-2). To obniżanie stopnia urbanizacji Unii wynikało głównie z niższej wartości tego wskaźnika w krajach nowo przyjętych.

⁶ Dane w 2006 roku. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*, GUS, Warszawa 2007, s. 454.

Tabela 4. Zróżnicowanie potencjału produkcyjnego w krajach UE-27

Kraj*	Udział w produkcji ogółem UE-27 w %	Kraj*	Udział w produkcji ogółem UE-27 w %	Kraj*	Udział w produkcji ogółem UE-27 w %
zboża		żyto		pszenica	
Francja	23,0	Niemcy	40,5	Francja	28,0
Niemcy	16,1	Polska	40,1	Niemcy	17,8
Polska	8,1			W. Brytania	11,6
W. Brytania	7,7			Polska	5,6
Włochy	7,5			Włochy	5,6
Hiszpania	7,2				
Rumunia	5,9				
Węgry	5,4				
Pozostałe 19 państw	19,1	Pozostałe 25 państwa	19,4	Pozostałe 22 państwa	31,4
ziemniaki		buraki cukrowe		warzywa	
Niemcy	17,6	Francja	25,3	Włochy	22,8
Polska	15,8	Niemcy	17,5	Hiszpania	18,9
Holandia	11,4	Polska	9,7	Francja	8,7
Francja	11,2	Włochy	9,0	Polska	7,7
W. Brytania	10,0	W. Brytania	6,1	Holandia	6,3
Rumunia	7,1	Hiszpania	5,1	Rumunia	6,2
				Grecja	5,9
Pozostałe 21 państw	26,9	Pozostałe 21 państw	27,3	Pozostałe 20 państw	23,5
owoce		mięso wołowe i cielęce		mięso wieprzowe	
Włochy	28,0	Francja	19,2	Niemcy	21,0
Hiszpania	25,9	Włochy	14,8	Hiszpania	15,4
Francja	15,2	Niemcy	14,3	Francja	10,5
Grecja	5,7	W. Brytania	9,4	Polska	8,9
Polska	5,0	Hiszpania	9,0	Dania	8,4
		Irlandia	7,1	Włochy	7,2
				Holandia	6,1
Pozostałe 22 państwa	20,2	Pozostałe 21 państw	26,2	Pozostałe 20 państw	22,5
mięso drobiowe		mleko		jaja kurze	
Francja	17,6	Niemcy	19,1	Francja	12,9
W. Brytania	14,2	Francja	16,2	Hiszpania	12,9
Hiszpania	12,0	W. Brytania	9,8	Niemcy	11,3
Polska	9,8	Polska	8,0	Włochy	10,6
Niemcy	9,4	Włochy	7,4	Holandia	9,0
Włochy	8,9	Holandia	7,1	W. Brytania	9,0
Holandia	5,8			Polska	8,1
				Rumunia	5,4
Pozostałe 20 państw	22,3	Pozostałe 21 państw	32,4	Pozostałe 19 państw	20,8

* Uwzględniono tylko te kraje, w których produkcja stanowiła powyżej 5% ogólnego wolumenu produkcji. Stan w 2006 roku.

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa, s. 454-470.

Niższy stopień urbanizacji w nowych państwach członkowskich znajdował odzwierciedlenie w trudniejszej sytuacji na pozarolniczym rynku pracy w tych krajach. Zwiększyło się zróżnicowanie między krajami w strukturze ludności i zasobach rolniczej siły roboczej (tabela 5).

Tabela 5. Zmiany liczby ludności i jej struktury w UE w kolejnych etapach jej rozszerzania (stan w 2006 roku)

Liczba państw Unii Europejskiej	Liczba ludności				
	ogółem w tys.	na wsi		w mieście	
		liczba w tys.	%	liczba w tys.	%
UE 15	388 413	83 887	21,6	304 526	78,4
UE 10	74 171	26 786	36,1	47 385	63,9
UE 25	462 584	110 673	23,9	351 911	76,1
UE 2	29 283	11 941	40,8	17 342	59,2
UE 27	491 867	122 614	24,9	369 253	75,1
Polska	38 132	14 719	38,6	23 413	61,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Rocznik Demograficzny 2008*, GUS, Warszawa 2008, s. 493-494.

Zasoby pracy ogółem w rolnictwie w całej Unii (EU-27) wyrażały się w 2005 r. ekwiwalentem 12 714 tys. rocznych jednostek pracy – AWU⁷. Największymi zasobami pracy w rolnictwie dysponowały: Rumunia (2 596 tys. AWU, tj. 20,4% ogólnych zasobów pracy w rolnictwie w UE-27), Polska (2 274 tys. AWU, tj. 17,9%) oraz Włochy (1 374 tys. AWU, tj. 10,8%), ale ich wykorzystanie w rolnictwie było niskie. W tych krajach wartość wskaźników stałych zasobów pracy w pełnym wymiarze⁸ kształtowała się na niskim poziomie: Rumunia – zaledwie 3%, Polska – 33%, a Włochy – 37%. Natomiast kraje bardziej rozwinięte gospodarczo, takie jak Niemcy czy Francja, mające wysoki udział w produkcji rolniczej ogółem w UE-27, wykazywały znacznie niższe zasoby pracy w rolnictwie (odpowiednio 643 i 855 tys.

⁷ AWU (Annual Work Unit) – Roczna Jednostka Pracy jest ekwiwalentem czasu przepracowanego w ciągu roku w gospodarstwie rolnym przez 1 osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie.

⁸ Pełny wymiar czasu pracy w większości krajów odpowiada 1800 godzinom pracy, tzn. pracy w gospodarstwie w okresie 12 miesięcy (225 dni roboczych, 8 godzin w każdy dzień). Za: [http://74.125.43.102/translate \(...\)](http://74.125.43.102/translate (...)). „W Polsce przyjęto 2120 godzin przepracowanych w ciągu roku jako równoważnik pełnego etatu (roczną jednostkę pracy) – 265 dni roboczych w wymiarze 8 godzin dziennie pracy. (...) w praktyce jest to podzielenie łącznej liczby godzin przepracowanych przez pracujących w rolnictwie na rzecz działalności związanej wyłącznie z rolnictwem przez liczbę godzin pracy określającą wymiar pełnego etatu obowiązujący na terytorium danego kraju. Na 1 osobę nie może przypadać więcej niż 1 AWU, nawet jeżeli w rzeczywistości pracuje ona dłużej.” Za: T. Toczyński [w:] Prezentacja na seminarium IERiGŻ-PIB pt.: *Wyniki ekonomiczne polskiego rolnictwa*, Z. Floriańczyk, T. Toczyński, J. Kalińska, Warszawa, dn. 19.10.2007 r. Por. także: <http://www.stat.gov.pl/>.

Zdaniem autorki, w UE powinna być podjęta kwestia ujednoczenia tego wskaźnika.

AWU), a jednocześnie wykazywały znacznie wyższą wartość stałych zasobów pracy w rolnictwie w pełnym wymiarze (odpowiednio: 51 i 66%). Wysokie zasoby rolniczej siły roboczej występują także w Hiszpanii (993 tys. AWU), Bułgarii (625 tys. AWU) i Grecji (601 tys. AWU), przy jednocześnie niskiej wartości wskaźnika stałych zasobów pracy w rolnictwie (Hiszpania i Bułgaria po 41%, Grecja 21%). Rumunia i Polska „wniosły” największe stałe zasoby pracy w rolnictwie, gdyż prawie 40% ogólnych zasobów pracy w UE-27, ale w przeliczeniu na pełny wymiar czasu pracy był to wkład znacznie mniejszy. Oznacza to, że przy dużych zasobach pracy znaczna część osób pracuje po kilka godzin dziennie⁹. Na przykład: stałe zasoby pracy w rolnictwie (w jednostkach AWU) w Polsce były 2,6 razy wyższe niż we Francji, podczas gdy w przeliczeniu na pełny wymiar godzin 2 razy niższe, co wskazuje na pełniejsze wykorzystanie zasobów pracy w rolnictwie we Francji niż w Polsce. Najwyższy stopień wykorzystania stałych zasobów pracy w rolnictwie wystąpił w krajach pierwszej unijnej „Dziewiątki”. Niższy stopień wykorzystania stałych zasobów pracy w rolnictwie (poza Czechami) cechował kraje, o krótszym stażu członkostwa w Unii Europejskiej. Odsetek stałych zasobów pracy w rolnictwie w pełnym wymiarze godzin (*work time: full-time regular farm labour force*) w UE-27 kształtował się od 3% w Rumunii do 71% w Belgii.

W UE-27 występuje także znaczne zróżnicowanie nakładów pracy rodzinnej siły roboczej (w jednostkach AWU). Średnio w 27 krajach UE nakłady pracy rodzinnej siły roboczej stanowiły 81% łącznych nakładów pracy. W poszczególnych krajach wartości te kształtowały się od 25% w Czechach do 94% w Polsce. Wysoki udział nakładów pracy rodzinnej siły roboczej wystąpił także w Irlandii (93%), Słowenii, Rumunii i na Malcie (po 91%) (tabela 6)¹⁰.

Po rozszerzeniu, ludność rolnicza stanowiła w UE-27 5,3% ogółu ludności od 1,1% w Słowenii do 16,7% w Polsce (dane za 2005 r.). Niski odsetek ludności rolniczej wystąpił także na Malcie (1,2%), w Belgii (1,5%), Wielkiej Brytanii (1,6%), Luksemburgu (1,7%) oraz w Niemczech (2,0%), a więc w krajach bogatych o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego i przeciętnie większych gospodarstwach rolnych. Natomiast wysoki odsetek ludności rolniczej cechował kraje biedne, takie jak: w Portugalia i Litwa (po 12,1%), Grecja (11,3%) oraz w Rumunia, Węgry i Estonia (po ok. 10,0%).

⁹ Por. Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002, GUS, Warszawa 2003, s. 38.

¹⁰ Por. także: T. Toczyński, *Nakłady pracy w rachunkach ekonomicznych dla rolnictwa*, [w:] *Wyniki ekonomiczne polskiego rolnictwa w 2006 roku*. J. Bański, K.Ł. Czapiewski, Z. Floriańczyk, T. Toczyński, Program Wieloletni 2005-2009, Nr 76, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 41-42.

Tabela 6. Zróżnicowanie zasobów pracy w rolnictwie w krajach Unii Europejskiej

Kraje Unii Europejskiej	Stałe zasoby pracy w rolnictwie ogółem (<i>total farm labour force</i>)	Czas pracy (work time):		
		stałe zasoby pracy w gospodarstwie rolnym ogółem (<i>regular farm labour force</i>)	stałe zasoby pracy w gospodarstwie rolnym w pełnym wymiarze godzin (<i>full-time regular farm labour force</i>)	rodzinna siła robocza (<i>family farm labour force</i>)
	w tys. AWU	w %		
EU-27	12 714	92	33	81
Strefa euro	5 609	89	44	73
Austria	166	97	51	89
Belgia	70	96	71	80
Bułgaria	625	96	41	87
Cypr	29	89	30	73
Czechy	152	94	67	25
Dania	58	96	69	62
Estonia	37	97	43	64
Finlandia	83	94	56	84
Francja	855	89	66	49
Grecja	601	85	21	82
Hiszpania	993	81	41	65
Holandia	174	92	58	63
Irlandia	152	98	60	93
Litwa	222	97	8	87
Luksemburg	4	97	62	83
Łotwa	137	98	35	86
Malta	4	100	38	91
Niemcy	643	92	51	70
Polska	2 274	97	33	94
Portugalia	398	93	33	83
Rumunia	2 596	93	3	91
Słowacja	99	97	43	43
Słowenia	95	95	26	91
Szwecja	71	96	43	75
Węgry	463	98	25	79
W. Brytania	339	94	55	69
Włochy	1 374	90	37	82

Źródło: Układ tabeli własny za: Chapter 7. Farm labour force, 2005. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/printTabele>, dane z 11.11.2008.

W 2005 r. odsetek ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie ukształtował się w UE-27 na poziomie 2,7%; od 0,5% na Malcie do 10,1% w Polsce.

Niski wskaźnik ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie cechował także takie kraje, jak: Belgia, Luksemburg i Słowenia (po 0,6%), Wielka Brytania (0,8%) oraz Niemcy (1,0%). Natomiast wysoki odsetek ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie wystąpił w Grecji (6,4% w 2005 r.), na Łotwie (5,8%), w Estonii (5,5%), w Rumunii (5,7%), w Portugalii (5,4%) oraz na Litwie (5,2%).

Na znaczne różnice i przeobrażenia w rolnictwie i na obszarach wiejskich wskazują m.in. zmiany liczby ludności rolniczej i aktywnej zawodowo w rolnictwie (tabela 7)¹¹.

Tabela 7. Zmiany liczby ludności rolniczej oraz ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie w Unii Europejskiej w latach 1995-2005

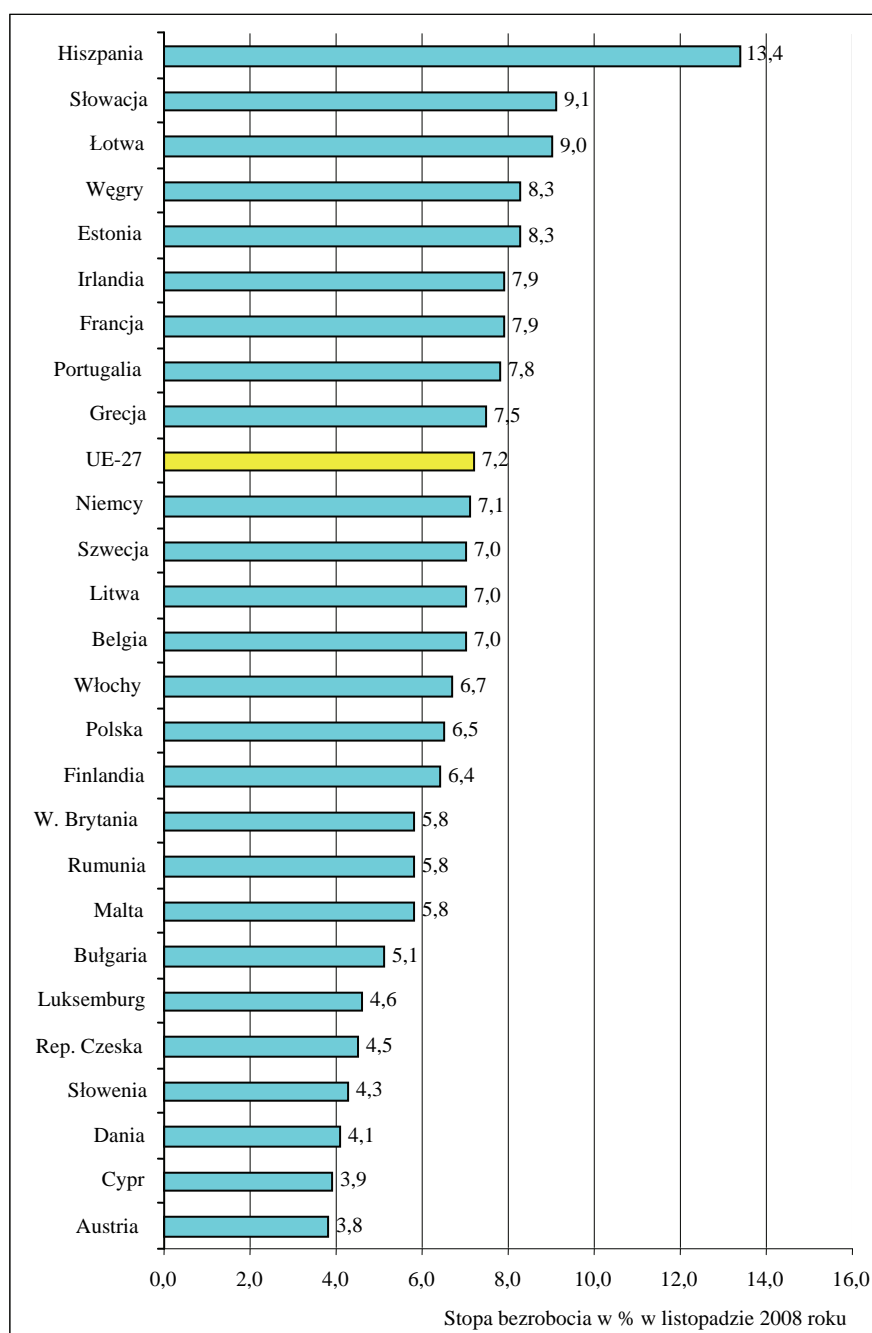
UE według liczby państw	Ludność rolnicza				Ludność aktywna zawodowo w rolnictwie			
	1995	2005	Spadek (-)		1995	2005	Spadek (-)	
	w tysiącach			w %	w tysiącach			w %
UE-15	28112	19960	- 8152	- 29,0	13814	10210	-3604	26,1
UE-10	12648	9479	- 3169	- 25,1	6848	5407	-1441	21,0
UE-25	34466	25003	- 9463	- 27,5	17901	13713	-4188	23,4
UE-2	4867	2773	- 2094	- 43,0	2443	1443	-1000	40,9
UE-27	37499	25883	- 11616	- 31,0	18444	13212	-5232	28,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Tabela 20, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*, GUS, Warszawa, s. 451.

¹¹ Obliczenia własne na podstawie: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2002*. GUS, Warszawa 2002, s. 435-436 oraz *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa 2007, s. 451.

GUS zaznacza jednak, że „Różnice metodologiczne występujące w opracowaniach statystycznych poszczególnych krajów powodują, że prezentowane dane nie zawsze są w pełni porównywalne. Niektóre informacje podane w retrospekcji różnią się od poprzednio publikowanych ze względu na weryfikację danych w aktualnych edycjach materiałów źródłowych. (...) Do ludności rolniczej zaliczono wszystkie osoby, których źródłem utrzymania jest rolnictwo, tj. pracujących w rolnictwie oraz będących na ich utrzymaniu. Do ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie zaliczono wszystkie osoby, których głównym zajęciem jest praca w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie.” Za: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, s. 412.

Wykres 1. Zróżnicowanie stopy bezrobocia w krajach UE-27

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Eurostat Pressemitteilung. Euroindikatoren. 3/2009-8. Januar 2009, s. 3.

Kraje o wyższym udziale ludności rolniczej cechowała także trudniejsza sytuacja na rynku pracy, czego wskaźnikiem był poziom stopy bezrobocia. W styczniu 2008 r. ukształtował się on na poziomie 6,8% dla UE-27. Jednocześnie występowało znaczne zróżnicowanie między krajami, od 2,6% w Holandii do 10,1% w Słowacji i 9,0% w Hiszpanii. Wysoka stopa bezrobocia występowa-

ła też we Francji (7,9%), Polsce (8,3%), na Węgrzech, w Portugalii i w Niemczech (po 7,6%) (wykres 1)¹².

W Unii Europejskiej występuje wysokie zróżnicowanie regionalne stopy bezrobocia nie tylko między krajami, ale także w poszczególnych krajach według regionów, np. na poziomie NUTS-2. Wskaźnik stopy bezrobocia kształtował się od 2,4% w Dorset & Somerset w Wielkiej Brytanii (region bogaty) do 32,8% w Réunion – zamorskiej prowincji Francji (region ubogi). Niestety wśród 10 regionów o najwyższym bezrobociu znalazły się aż 4 województwa polskie – dolnośląskie, zachodniopomorskie, lubuskie i warmińsko-mazurskie – ze stopą bezrobocia powyżej 20%. Wyjątkowo niekorzystna sytuacja na rynku pracy występowała wśród ludzi młodych w wieku 15-24 lata. W 10 regionach o najwyższym bezrobociu wskaźnik stopy bezrobocia kształtował się od 56,6% w Réunion do 42,9% na włoskiej Sycylii. Wśród nich znalazło się aż 5 województw polskich: lubuskie (48,0%), dolnośląskie (47,9%), warmińsko-mazurskie (46,7%), zachodniopomorskie (45,5%) oraz Świętokrzyskie (42,9%)¹³.

3. Sytuacja społeczno-ekonomiczna w krajach Unii Europejskiej

3.1. Zróżnicowanie regionalne sytuacji ekonomicznej

Podstawową miarą oceniającą poziom rozwoju gospodarczego, ułatwiającą porównywanie poszczególnych jednostek terytorialnych jest poziom PKB na 1 mieszkańca według parytetu siły nabywczej. Przeliczenie PKB na jednego mieszkańca oraz według parytetu siły nabywczej jest celowe z uwagi na duże zróżnicowania powierzchni i liczby ludności w poszczególnych regionach oraz z uwagi na różnice siły nabywczej walut w poszczególnych krajach (tabela 8).

Poziom PKB na jednego mieszkańca w regionach UE-27 w 2005 r. był silnie zróżnicowany i wahał się od 24,2% średniej UE w regionie Nord-Est (północno-wschodni region Rumunii) do 303% w regionie Inner-London (Wielka Brytania). Różnica pomiędzy regionem o najwyższym a najniższym poziomie PKB wyniosła 12,5 razy. Pozostałe regiony o najwyższym poziomie PKB to Luksemburg (264% średniej UE-27), Bruksela (241%), Hamburg (202%), Wiedeń (178%). W tej grupie znalazły się także dobrze prosperujące miasta – stolice, będące osobnymi regionami, jak Sztokholm (172%) i Praga (168%) oraz Madryt (134%).

¹² Eurostat, „News Release” 59/2008 z 30.04.2008 r.

¹³ Eurostat, Luksemburg, *Pressemitteilung* 126/2005 – 7 October 2005.

Tabela 8. Regionalne zróżnicowanie udziału wartości PKB* do średniej Unii Europejskiej w 2003 i 2005 roku

Regiony (NUTS-2) w UE-25					
średnia UE-25 (21 741 euro na 1 mieszkańca) = 100% (w 2003 r., wg PPS*)					
10 regionów o najwyższym udziale PKB			10 regionów o najniższym PKB		
Kraj	Region	%	Kraj	Region	%
UK	Inner London	278	PL	Lubelskie	33
BE	Bruxelles-Capitale	238	PL	Podkarpackie	33
L	Luksemburg	234	PL	Podlaskie	36
DE	Hamburg	184	PL	Świętokrzyskie	37
FR	Ile de France	173	PL	Warmińsko-Mazurskie	37
AT	Wien	171	PL	Opolskie	37
UK	Berkshire ^a	165	HU	Észak Magyarorszag	38
IT	Bolzano	160	SK	Východné Slovensko	39
DE	Oberbayern	158	HU	Eszag-Alföld	39
SE	Stockholm	158	HU	Dél- Alföld	40
Regiony (NUTS-2) w UE-27					
średnia UE-27 (22 400 euro na 1 mieszkańca) = 100% (w 2005 r., wg PPS*)					
15 regionów o najwyższym PKB			15 regionów o najniższym PKB		
Kraj	Region	%	Kraj	Region	%
UK	Inner London	303	RO	Nord-Est	27
L	Luksemburg	264	BG	Severozapaden	27
BE	Bruxelles-Capitale	241	BG	Yuzhen tsentralen	27
DE	Hamburg	202	BG	Severentsentralen	28
AT	Wien	178	RO	Sud-Vest Oltenia	28
FR	Ile de France	173	RO	Sud-Muntenia	29
SE	Stockholm	172	BG	Severoiztochen	31
UK	Berkshire ^a	168	RO	Sud-Est	31
DE	Oberbayern	166	BG	Yugoiztochen	33
NL	Groningen	164	RO	Nord-Vest	34
DK	Hovedstaden	161	PL	Lubelskie	35
CZ	Praha	160	PL	Podkarpackie	35
NL	Utrecht	158	RO	Centru	36
IE	Southern&Eastern	158	PL	Podlaskie	38
DE	Darmstadt	158	PL	Świętokrzyskie	38

^a Berkshire, Buckinghamshire & Oxfordshire.

* „Produkt Krajowy Brutto (PKB) prezentowany jest według parytetu siły nabywczej. Parytety siły nabywczej (PPP – Purchasing Power Parity) są stosowane w celu przeliczenia waluty krajowej na wspólną umowną walutę, której jednostką jest standard siły nabywczej (Purchasing Power Standard – PPS). Wartość jednego PPS (lub 1 USD) równa się liczbie jednostek waluty danego kraju odpowiadającej 1 euro (lub 1 USD) na rynku krajowym przy uwzględnieniu relacji cen danego kraju do cen pozostałych krajów biorących udział w porównaniach.”
Za: *Rocznik Statystyczny 2008*, GUS, Warszawa, s. 741.

Źródło: *Regiony w UE-25: News Release, 63/2006-18 May 2006. Eurostat Press Office, Luxembourg. Regiony w UE-27: News Release, 19/2008-12 February 2008, Eurostat Press Office, Luxembourg.*

Najsłabsze regiony pod względem ekonomicznym zlokalizowane były głównie we wschodnich Niemczech oraz nowych krajach członkowskich, które przystąpiły do Unii Europejskiej po 1 maja 2004 r. Z nowych krajów członkowskich, na 271 regionów UE-27, tylko dwa regiony: Praga (Republika Czeska) oraz Bratislavsky kraj (Słowacja) znalazły się na wysokiej pozycji pod względem zamożności (relacji PKB do średniej unijnej), Praga – na 12 miejscu (PKB na poziomie 168% średniej unijnej) a Bratislavsky kraj na 18 miejscu (148%). Dalsze miejsca zajęły: Közép-Magyarország (Węgry, 105%, 111 miejsce), Zawsodna Slovenija (Słowenia, 105%, 112 miejsce) i Cypr (Cypr, 93%, 157 miejsce). Z pozostałych regionów z nowych państw członkowskich, tylko dwa osiągnęły poziom PKB powyżej 75% – Malta (Malta, 77,4%) oraz województwo Mazowieckie (Polska, 81,2%). W pozostałych województwach w Polsce poziom ten waha się od 35,0% w województwie lubelskim do 55,3% w województwie śląskim.

W 2005 r. spośród 271 regionów UE-27 uszeregowanych według udziału PKB (PPS, w przeliczeniu na 1 mieszkańca) danego regionu do średniej UE-27 aż 69 regionów znalazło się poniżej granicy 75% średniej unijnej. W regionach tych zamieszkiwało 24,9% całej populacji Unii, z czego 3/4 stanowiły regiony nowych państw członkowskich (N-12). W regionach, w których PKB kształtował się poniżej 50% średniej unijnej żyło 12,1% ludności Unii. Były to wyłącznie regiony nowych państw członkowskich. Natomiast wartość PKB powyżej 125% średniej UE-27 odnotowano w 43 regionach, które zamieszkiwało 21,7% ludności Unii. Największy odsetek ludności UE-27 żyje w regionach o wartości PKB między 125 a 75% średniej unijnej.

W 2005 r. w porównaniu z 2000 r. dysproporcja poziomu PKB między najbogatszymi a najbiedniejszymi regionami w poszczególnych krajach UE-27 zmniejszyła się z 15,8 do 12,5 razy. Należy zaznaczyć jednak, że różnica ta zmniejszyła się tylko w krajach UE-15, podczas gdy w nowych krajach członkowskich (UE-12) zwiększyła się. W 2005 r. najniższy poziom PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w PPS) wynosił 5430 euro (Nord-Est, Rumunia), a najwyższy – 67 798 euro (Inner London, Wielka Brytania). Natomiast w krajach UE-15 najniższy poziom PKB wynosił 14 287 euro (Centro, Portugalia) i 14 979 w Kampania (Włochy).

W 2005 r. w 12 na 21 krajów o większej liczbie regionów niż 1 na poziomie NUTS-2, różnica między najwyższą a najniższą wartością PKB na osobę w regionach (NUTS-2) wynosiła 2 razy. W tej grupie znalazło się 7 krajów UE-15 i 5 nowych krajów UE-12. Największe dysproporcje regionalne (między regionami o najwyższej i najniższej wartości PKB na 1 mieszkańca) wystąpiły

w 2005 r. w Wielkiej Brytanii (różnica 3,9 razy) oraz Słowacji (różnica 3,4 razy). Natomiast najmniejsze zróżnicowanie regionalne cechuje Irlandię (różnica 1,5 raza) oraz Szwecję (różnica 1,6 razy). Umiarkowane zróżnicowanie regionalne (tzn. różnica poniżej 2 razy) odnotowano także w Bułgarii i Słowenii.

W 17 krajach, w tym we wszystkich nowych krajach członkowskich (UE-12) i kilku krajach UE-15 (o wielkości obszaru więcej niż jeden region NUTS-2) najwyższa aktywność ekonomiczna skoncentrowana jest w regionach stołecznych. W UE-15 są to: Madryt, Wiedeń, Lizbona, Sztokholm, Londyn, Paryż¹⁴.

W UE-27 w 47 regionach PKB na jednego mieszkańca wyniósł więcej niż 125% średniej unijnej. Mieszka w nich prawie 1/4 wszystkich mieszkańców Unii. Są to głównie regiony zlokalizowane w centrum UE, w tym regiony stołeczne oraz kilka regionów położonych bardziej peryferyjnie w stosunku do centrum tj. Etelä-Suomi w Finlandii, Południowo-Wschodnia Irlandia, Madryt, Attyka w Grecji¹⁵.

3.2. Dywersyfikacja dochodowa rodzin rolniczych w Unii Europejskiej

Unię Europejską cechuje znaczne zróżnicowanie poziomu i dynamiki dochodów z rolnictwa między starymi a nowymi państwami członkowskimi. Dochód z rolnictwa w przeciętnym gospodarstwie rolnym w Polsce, ujętym w systemie metodyki FADN, wynosił w 2004 r. 5872 euro (bez bieżących dopłat 3856 euro) podczas gdy w przeciętnym gospodarstwie UE-24 (bez Malty) 18 097 euro (bez bieżących dopłat 7460)¹⁶.

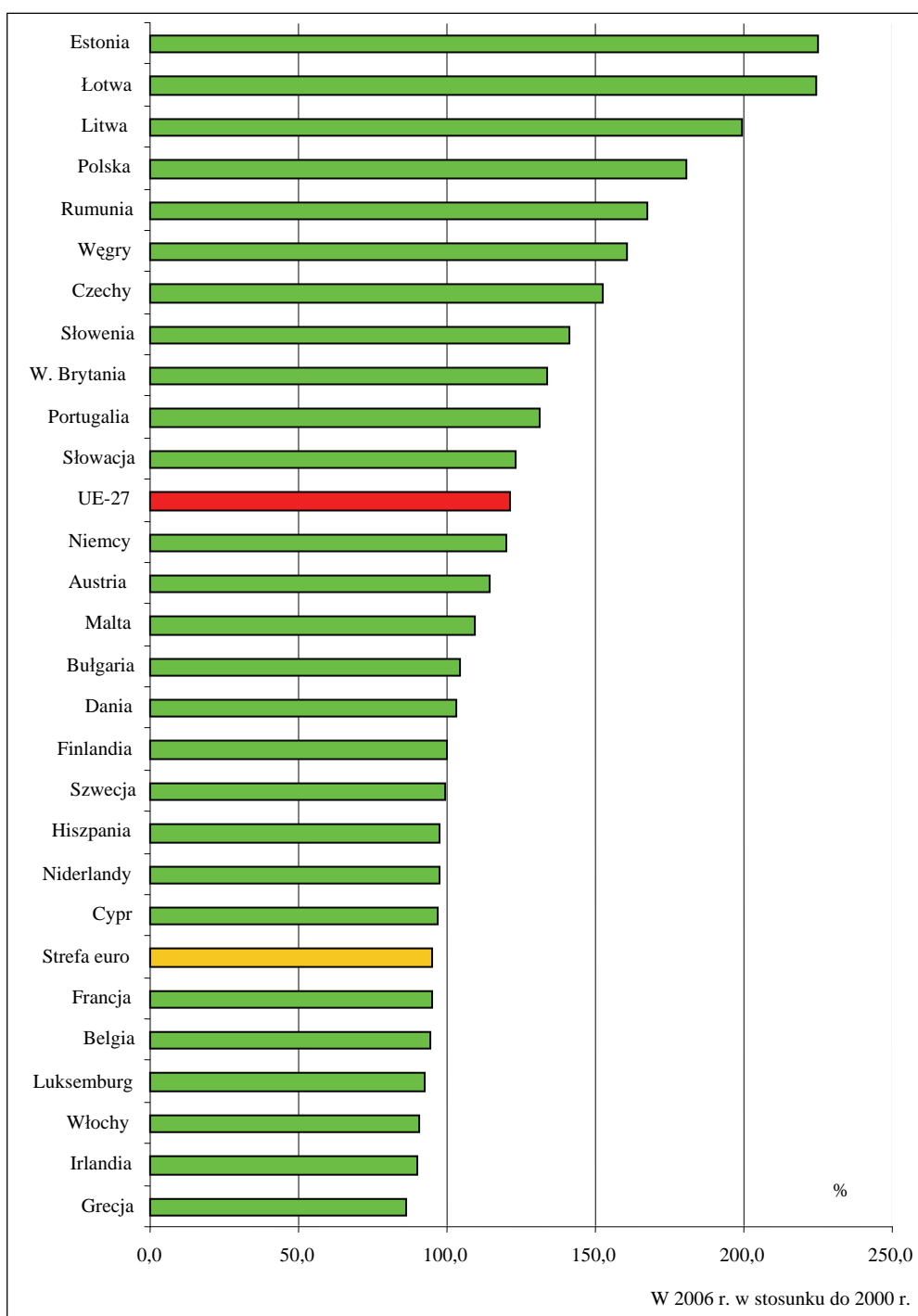
Dochody z rolnictwa w krajach UE-27 wykazywały stałą dynamikę wzrostową, podczas gdy w krajach strefy euro – spadkową. W latach 2000-2006 dochody z rolnictwa wzrosły w UE-27 średnio o 12,1%, podczas gdy w krajach strefy euro zmniejszyły się o 4,9%. Wzrost dochodów z rolnictwa odnotowano przede wszystkim w państwach UE-10 i UE-2 (wykres 2).

¹⁴“*Statistical analysis*”, European Economic Statistic, Eurostat Statistical books, 2008 edition, Luxembourg Office of Official Publications of the European Communities, 2008, s. 45, 47.

¹⁵ www.bph.pl/res/docs/ue/biuletyn_bph_32.pdf.

¹⁶ R. Ryś-Jurek: *Porównanie sytuacji ekonomicznej polskich indywidualnych gospodarstw rolnych z gospodarstwami innych krajów UE w latach 2000-2005*, [w:] *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa Polski w ramach Unii Europejskiej*, [w:] *Problemy rolnictwa światowego*, tom XVII, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2007, s 121.

Wykres 2. Dynamika dochodów z rolnictwa w krajach Unii Europejskiej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie tabeli: *Income from agricultural activity (indicato A) (2000=100)*. Eurostat, *Yearbook 2008*, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>.

W Estonii i na Litwie wzrost ten był ponad 2-krotny; w Polsce o 80,7%. Z państw „Piętnastki” wzrost dochodów rolniczych odnotowano w Wielkiej

Brytanii (33,9%), Portugalii (31,1%), Niemczech (19,7%), Austrii (14,6%) oraz Danii (3,2%)¹⁷.

Prognozy przewidują dalszy wzrost dochodów rolniczych ogółem z czynników produkcji (pracy, ziemi i kapitału), przy czym wyższa będzie dynamika wzrostu w krajach przyjętych po 2004 roku niż w pozostałych. Zakłada się, iż ten wzrost dokona się przede wszystkim w wyniku spadku zatrudnienia w rolnictwie, którego dynamika będzie wyższa w krajach UE-12 w porównaniu z krajami UE-15. Sytuacja dochodowa rodzin rolniczych uzależniona jest od struktury dochodów, gdyż nadal w drobnych gospodarstwach utrzymuje się znaczny dysparytet dochodowy w rolnictwie na tle innych sektorów. Ma to znaczący wpływ na sytuację dochodową polskich rodzin rolniczych, gdzie 3/4 dochodu ogółem pochodzi z pracy na roli. W Unii Europejskiej postępuje proces dywersyfikacji dochodowej ludności wiejskiej, wynikający m.in. ze struktury zatrudnienia.

4. Charakterystyka wybranych sposobów prowadzenia produkcji rolniczej

4.1. Rolnictwo industrialne

W krajach wysoko rozwiniętych przeważa rolnictwo industrialne, które charakteryzuje się wysokim stopniem technizacji, chemizacji i mechanizacji produkcji. Rolnictwo industrialne powstało wraz z rozwojem przemysłu w XIX i XX wieku. Rolnictwo industrialne może poszczycić się wieloma pozytywnymi osiągnięciami, zwłaszcza odnośnie do ilości produkowanej żywności, ale jednocześnie wiele jest negatywnych konsekwencji tego modelu gospodarowania. Cechuje je przede wszystkim wytwarzanie dużych ilości produktów, które zaspokajają, często w nadmiarze potrzeby żywnościowe społeczeństwa, przy jednocześnie wysokich kosztach składowania nadwyżek. Żywa siła pociągowa (konia) została zastąpiona siłą mechaniczną opartą na ropie naftowej i jej przetworach, a więc na nieodnawialnych źródłach energii. Nastąpiła regulacja stosunków wodnych w rolnictwie (melioracje, sztuczne zbiorniki wody), co jednak nie wyeliminowało zagrożenia powodzią. W uprawie roślin i hodowli zwierząt stosowane są wysokie dawki nawozów sztucznych, środków chemicznych i antybiotyków, co z czasem zaczęło wymykać się spod kontroli, szkodząc zdrowiu, a nawet życiu człowieka (BSE, pryszczycyca). Nastąpiła ogromna koncentracja zwierząt, co w konsekwencji prowadziło do zatrucia środowiska naturalnego.

¹⁷ Europa in Zahlen – Eurostat-Jahrbuch 2006-07, s. 294 oraz Kapitel 7. Einkommen aus landwirtschaftlicher Tätigkeit (Indikator A), <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/printTabelle>, dane z 20.11.2008.

Nastąpił rozwój przetwórstwa przemysłowego roślin i zwierząt, gdzie na dużą skalę stosuje się konserwanty, środki poprawiające smak i wygląd, ale często wywierające negatywny wpływ na organizm ludzki. W wyniku mechanizacji wzrosła wydajność pracy, co zmniejszyło zapotrzebowanie na siłę roboczą i przyczyniło się do uwalniania ludzi z rolnictwa i podejmowania pracy w przemyśle lub usługach, co było zjawiskiem pozytywnym, dopóki te dwa sektory wykazywały niedobory rąk do pracy. Jednak wraz z postępem technicznym i wprowadzaniem innowacji kurczył się rynek pracy poza rolnictwem, generując bezrobocie ukryte na wsi.

Tak więc rolnictwo industrialne, mimo wielu osiągnięć pozytywnych, niesie ze sobą i negatywne konsekwencje, jak przede wszystkim wysokie zużycie nieodnawialnych źródeł energii, zatrucie środowiska naturalnego, a na płaszczyźnie ekonomicznej – dysparytet dochodowy, będący konsekwencją m.in. rozwoju handlu światowego i wchodzenia na rynek tańszych produktów z krajów Trzeciego Świata, zmian technologii produkcji żywności i transferu wartości tworzonej w rolnictwie do nierolniczych sektorów gospodarki i konsumentów, rozwierania się nożyc cen, w końcu bariery popytu oraz niekorzystnych zmian na rynku pracy. W efekcie mimo bardzo szybkiego wzrostu wydajności pracy w rolnictwie, pojawił się dysparytet dochodowy między ludnością rolniczą a nierolniczą, ponieważ dochody rolnicze – główny cel funkcjonowania gospodarstw rolnych w dobie industrializacji nie nadążają za dochodami poza rolnictwem.

4.2. Rolnictwo alternatywne

Wobec wzrastającej świadomości społeczeństwa rodziła się potrzeba szukania rozwiązań pozwalających na rozwój gospodarki zorientowanej na zysk, ale spełniających jednocześnie wymogi ochrony środowiska naturalnego¹⁸. Powstała idea alternatywnego rolnictwa, mianowicie rolnictwa ekologicznego, niwelującego ujemną presję, jaką rolnictwo industrialne wywierało na środowisko naturalne. Jednak mimo ciągłego rozwoju, udział upraw ekologicznych w ogólnym areale upraw nie jest duży. W latach 2002-2003 w krajach członkowskich i kandydujących do UE było 139,0 tys. gospodarstw ekologicznych, co stanowiło zaledwie 1,99% gospodarstw ogółem. Uprawy ekologiczne zajmowały 4792,4 tys. ha, tj. zaledwie 3,51% użytków rolnych ogółem. Największa liczba gospodarstw prowadzących uprawy ekologiczne zlokalizowana była we Włoszech (49,5 tys. gospodarstw), ale był to niewielki odsetek ogółu gospodarstw rolniczych w tym kraju, gdyż zaledwie 2,44%. Także we Włoszech uprawy ekologiczne prowadzone były na największym, w porównaniu z innymi krajami ob-

¹⁸ K. Lux, *The failure of the profit motive*. Ecological Economics, vol. 44, no 1/2003, s. 1-9.

szarze (1168,2 tys. ha), co stanowiło 8,0% ogółu użytków rolnych kraju. Austria natomiast jest krajem o najwyższym stopniu ekologiczacji, gdyż odsetek zarówno gospodarstw ekologicznych, jak i powierzchni upraw jest najwyższy (odpowiednio: 9,2 i 11,6%). W Polsce było 2286 gospodarstw, tj. zaledwie 0,11% ogólnej liczby gospodarstw rolniczych w kraju, a uprawy ekologiczne zajmowały powierzchnię 49,9 tys. ha (0,3% użytków rolnych kraju)¹⁹. Zaznaczyć jednak należy, że po wejściu Polski do UE nastąpił znaczny wzrost liczby gospodarstw ekologicznych i upraw ekologicznych w naszym kraju.

Rolnictwo ekologiczne poza wieloma zaletami – wytwarza bowiem produkty zdrowsze, nie niszczy środowiska – ma jednak także poważny mankament, mianowicie wymaga akceptacji konsumentów, którzy muszą płacić wyższe ceny za produkty ekologiczne. Powstaje pytanie czy zechcą, a ponadto kogo na to będzie stać? Z tego wynika kolejne pytanie, czy droższa, produkowana metodami ekologicznymi żywność będzie dostępna dla każdego mieszkańca Unii, czy tylko dla zamożnego społeczeństwa, tym bardziej że nawet w kraju bogatym, takim jak Francja aż 91% pytanym konsumentów uważa, że żywność ekologiczna jest zbyt droga.

4.3. Rolnictwo objęte Wspólną Polityką Rolną

Zróżnicowane rolnictwo europejskie jest w swoisty sposób ujednoczone Wspólną Polityką Rolną (WPR)²⁰, którą objęte są wszystkie kraje unijne. W ciągu ostatnich 10 lat Wspólna Polityka Rolna uległa gruntownym zmianom. W okresie poprzedzającym lata 90. podstawowym celem WPR było dążenie do zapewnienia samowystarczalności żywnościowej w zakresie podstawowych produktów spożywczych, co wynikało z powojennego braku żywności. Była to polityka subwencjonowania skierowana na wzrost produkcji. Wtedy zachęcano rolników do zwiększenia produkcji, proponując dotacje i gwarantując im minimalne ceny zbytu. Rolnicy otrzymywali pomoc finansową na restrukturyzację i modernizację działalności. Dotowano inwestycje, skierowane na powiększanie gospodarstw, ich efektywniejsze zarządzanie i modernizację technologii.

Można powiedzieć, że w latach 80. WPR odniosła sukces w zakresie osiągnięcia samowystarczalności, ale zaczęły pojawiać się efekty uboczne, przede wszystkim nadwyżki produkcyjne. Część z nich była eksportowana (z dużymi

¹⁹ Za: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2005*. GUS, Warszawa, s. 484-485.

²⁰ Rozwój WPR: 1952-1962 – prace nad sprecyzowaniem regulacji; 1962-1968 – okres wprowadzania WPR (CAP – Common Agricultural Policy) – „złoty okres”; 1969-1975 – początek kryzysu i pierwsze projekty reform WPR; lata 70-80. – kryzys (nadwyżki produkcyjne); 2000 – wprowadzenie w życie dokumentu Agenda 2000; 2003 r. – reforma WPR (tzw. luksemburska).

dotacjami), pozostałe musiały być magazynowane bądź zagospodarowane wewnątrz UE, co stanowiło duże obciążenie dla budżetu, zakłócało funkcjonowanie światowego rynku żywności i powodowało wysokie koszty ich składowania, zwłaszcza zboża, mięsa i masła. Ponadto nie zawsze intensyfikacji produkcji towarzyszyły działania przyjazne dla środowiska naturalnego; pojawiały się problemy w hodowli zwierząt w następstwie nowych technologii żywienia itp. Poza tym społeczeństwa coraz większą wagę zaczęły przywiązywać do problemów środowiskowych. Wywołało to potrzebę reformy WPR w kierunku potrzeb rynku, przyjaznej dla środowiska, nastawionej na efektywne i zrównoważone rolnictwo i nie promującej nadprodukcji. Ważnym punktem zwrotnym w tym zakresie był Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku (konferencja Narodów Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” [UNCED], 3-14.06.1992 roku).

W latach 80. i 90. UE podjęła środki będące próbą ograniczania nadwyżek produkcji, jak m.in. początkowo dobrowolne, a potem obowiązkowe odłogowanie ziemi, określenie kwot produkcji mleka (z karami przewidzianymi w przypadku przekroczenia wielkości produkcji), ograniczenia dotowanej powierzchni upraw czy liczby hodowanych zwierząt. W efekcie udało się zmniejszyć nadwyżki produkcji, a większy nacisk położono na rolnictwo przyjazne środowisku.

Po radykalnej reformie w 2003 r. WPR staje się polityką, która wspiera nie tylko rolnictwo, ale długoterminowe, pomyślne prosperowanie obszarów wiejskich. Polityka wspierania gospodarstw rolnych obecnie różni się znacznie, gdyż według zasad nowego systemu rolnicy nadal będą otrzymywać dopłaty bezpośrednie, które zagwarantują stabilność ich przychodów, lecz nie będą one powiązane z produkcją. Ponadto rolnicy będą musieli przestrzegać norm w zakresie ochrony środowiska, bezpieczeństwa produkcji żywności i właściwych warunków chowu zwierząt (tzw. dobrostan zwierząt). Bezpośrednie dopłaty dla rolników nie spełniających powyższych wymogów będą ograniczane (zasada współzależności). WPR odchodząc od dotowania wielkości produkcji, uzależnia uzyskanie subwencji od sprostania normom jakości, ochrony środowiska i bezpieczeństwa żywności. Są to działania zgodne z preferencjami konsumentów i podatników, którzy mają dziś inne potrzeby niż na początku istnienia WPR. Obecnie 91% społeczeństwa UE uważa, że najważniejszym zadaniem WPR powinno być zagwarantowanie bezpieczeństwa żywności, a na drugim miejscu wymienia ochronę środowiska (89%).

UE cechuje dokładny system nadzoru i kontroli w całym łańcuchu produkcji żywności, z karami za nieprzestrzeganie tych zasad. WPR jest polityką ukierunkowaną na produkcję żywności o wysokiej jakości, czemu służą działania w zakresie zwiększania bezpieczeństwa i higieny produkcji żywności, jasne zasady etykietowania, przepisy dotyczące zdrowia roślin i zwierząt, kontrole

zawartości pestycydów i konserwantów w produktach, propagowanie informacji dotyczących wartości odżywczej artykułów spożywczych.

W celu polepszenia jakości żywności zostały wprowadzone:

- system identyfikacji bydła opasowego i zasady etykietowania mięsa, mające na celu umożliwienie pełnej identyfikacji pochodzenia mięsa i prześledzenia jego drogi od punktu sprzedaży do gospodarstwa rolnego,
- dotacje dostępne w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich, motywujące rolników do poprawy jakości produktów,
- szczególne środki zachęcające do przechodzenia na rolnictwo ekologiczne.

W zakresie bezpieczeństwa żywności szczególne miejsce zajmuje kwestia żywności modyfikowanej genetycznie, która nadal budzi wiele kontrowersji. Prawo unijne dotyczące organizmów modyfikowanych genetycznie (GMO) weszło w życie na początku lat 90. i od tej pory było stale rozszerzane i uzupełniane. UE wprowadziła przepisy, których celem jest ochrona zdrowia społeczeństwa i ochrona środowiska (oraz utworzenie jednolitego rynku biotechnologii). Wprowadzono system oceny polegający na indywidualnej ocenie pod kątem ryzyka dla zdrowia i środowiska każdego GMO bądź produktu zawierającego modyfikowane genetycznie składniki (jak np. kukurydza, rzepak, mikroorganizmy) zanim te produkty zostaną wprowadzone na rynek, bądź dopuszczone do użycia w środowisku naturalnym.

4.4. Rolnictwo wielofunkcyjne

We współczesnej UE mamy do czynienia z dwukierunkowym rozwojem rolnictwa:

- z jednej strony następuje rozwój rolnictwa wyspecjalizowanego, nastawionego na maksymalizację produkcji żywności,
- z drugiej zaś – rolnictwa wielofunkcyjnego, gdzie oprócz podstawowej, produkcyjnej funkcji działalności rolniczej, pielęgnowane jest utrzymanie bioróżnorodności, ochrona wartości krajobrazowych, ochrona gleb i wód, utrzymanie pastwisk i łąk ekstensywnych, utrzymanie zatrudnienia i zaludnienia na obszarach depopulacyjnych, ochrona i utrzymanie dziedzictwa kulturowego²¹.

Ostatnio następuje wzrost zainteresowania rolnictwem wielofunkcyjnym, co związane jest z powszechnym dostrzeganiem roli rolnictwa w utrzymaniu odpowiedniej kondycji środowiska przyrodniczego i zachowaniu dorobku kultu-

²¹ A. Czarnecki: *Obszary wiejskie, urbanizacja, rozwój wielofunkcyjny, rolnictwo wielofunkcyjne – przegląd pojęć*, [w:] A. Rosner (red.) *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa, 2005, s. 233-254.

rowego. To podejście eksponuje te sfery rolnika, które nie są bezpośrednio weryfikowane i opłacane przez rynek. W większości przypadków w gospodarstwach, w których rozwija się rolnictwo wielofunkcyjne, ważna jest zarówno sfera produkcji rynkowej, jak i pozarynkowej.

Problem rolnictwa wielofunkcyjnego jest uwzględniany w kolejnych reformach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Proces reformowania WPR wyraźnie zmierza w kierunku realizacji modelu zrównoważonego rozwoju, związanego z nadaniem większego znaczenia działaniom służącym ochronie środowiska i zasobów biologicznych. Akcesja Polski do UE sprawiła, iż konieczne stało się rozwijanie działalności rolniczej poza produkcją żywności. Scenariusz wspierania rozwoju rolnictwa wielofunkcyjnego polega na ukierunkowywaniu rolnictwa na technologie sprzyjające zachowaniu walorów przyrodniczych, poprawie stanu środowiska poprzez stosowanie dobrej praktyki rolniczej. Instrumentem do realizacji celów dobrej praktyki rolniczej są programy rolnośrodowiskowe obowiązujące we wszystkich krajach członkowskich UE.

W Polsce Program Rolnośrodowiskowy spotkał się z dużym zainteresowaniem. W 2005 r. w ramach Programu złożono łącznie ponad 24 tys. wniosków, z czego najwięcej na pakiety: „Ochrona gleb i wód” (13,86 tys. wniosków) oraz „Rolnictwo ekologiczne” (7,17 tys. wniosków). Oczekuje się, że uczestnictwo polskich rolników w Programie będzie wzrastało w latach następnych, tak np. podwojono w 2005 r. liczbę gospodarstw uczestniczących w pakiecie systemowym dotyczącym rolnictwa ekologicznego w roku poprzednim (3,5 tys. umów).²²

Rolnictwo wielofunkcyjne nierozzerwalnie łączy się z aktywizacją obszarów wiejskich. Reforma WPR w 2003 r. umocniła politykę rozwoju wsi, co oznacza przesuwanie dopłat unijnych z operacji rynkowych na finansowanie rozwoju regionów rolniczych oraz utrzymanie równowagi ekologicznej.

Aktywizacja obszarów wiejskich jest ważnym zadaniem, warunkującym proces restrukturyzacji rolnictwa, a także niezbędnym dla wielofunkcyjnego rozwoju wsi²³. Coraz częściej fundusze kierowane są na lokalne projekty rozwoju wsi. Mogą one pochodzić z dotacji unijnych lub krajowych oraz podmiotów prywatnych. Promują rozwiązania skierowane na zapewnienie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

²² G. Niewęgłowska: *Wspieranie zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie poprzez program rolnośrodowiskowy*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbiorowa pod red. prof. dr hab. J.St. Zegara. Program Wieloletni, Nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 118.

²³ B. Chmielewska, 2006: *Aktywizacja obszarów wiejskich*. Roczniki Naukowe Seria, tom VIII, zeszyt 4, Warszawa–Poznań, s. 74-77.

5. Pozycja sektora rolnego w Unii Europejskiej

Sektor rolnictwa i leśnictwa ma wprawdzie obecnie mniejsze niż kiedyś znaczenie dla gospodarki obszarów wiejskich, ale nadal przyczynia się do ich wzrostu gospodarczego i równowagi środowiska. Jednocześnie rolnictwo UE nie jest tak jednowymiarowe, jak mogłoby się wydawać. W rzeczywistości rolnicy zajmują się wieloma dziedzinami od produkcji żywności aż po zagospodarowanie obszarów wiejskich, ochronę przyrody i turystykę. Rolnictwo europejskie spełnia zatem wielorakie funkcje. Można powiedzieć, że współczesne rolnictwo europejskie to²⁴:

- w krajach rozwiniętych gospodarczo nowoczesny, konkurencyjny sektor, odgrywający znaczącą rolę na rynkach światowych;
- w krajach o niższym poziomie rozwoju gospodarczego w większości drobnotowarowe, o małej intensywności i produktywności oraz bardziej przyjazne dla środowiska;
- rolnictwo, gdzie realizowana jest Wspólna Polityka Rolna, która po ostatniej (jeszcze nie zakończonej) reformie wspiera nie tylko produkcję żywności, ale promuje także obszary wiejskie jako miejsca pracy, zamieszkiwania i rekreacji;
- rolnicy, ludzie, których praca jest wyjątkowym połączeniem wieloletniej tradycji z nowoczesną nauką i technologią. Współczesny rolnik coraz bardziej staje się człowiekiem biznesu, gdyż poza produkcją musi wykazywać także zdolności marketingowe. Jest to profesja, wymagająca szerokiego wachlarza umiejętności;
- nadal ciężka praca, w zmiennych warunkach pogodowych, często nienormowana czasowo i mniej opłacalna niż w innych sektorach, dlatego ważne jest czynienie jej atrakcyjną poprzez poprawę rentowności oraz wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. Będzie ono wtedy atrakcyjne także dla młodego pokolenia.

5.1. Prawdopodobny scenariusz rolnictwa unijnego

Pytaniem podstawowym staje się pytanie o to, jakie będzie rolnictwo europejskie? Najbardziej prawdopodobny scenariusz zakłada, że będzie to rolnictwo społecznie zrównoważone. Rolnictwo to nie jest równoznaczne z koncepcją rolnictwa ekologicznego. „Jest to pojęcie szersze i obejmuje nie tylko zagadnienia przyrodnicze, agrotechniczne, ekonomiczne i społeczno-kulturowe na po-

²⁴ *Objaśnienie Wspólnej Polityki Rolnej*. Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa, Komisja Europejska, Wspólnoty Europejskie 2005. <http://europa.eu.int>.

ziomie gospodarstwa, ale zwłaszcza w jego relacjach z otoczeniem”²⁵. Jest to taki model rolnictwa, które spełnia pewne wymogi progowe w zakresie kryteriów ekonomicznych, środowiskowych i społecznych. „Ponieważ spełnianie przyjętego kryterium – jak zwraca uwagę J. St. Zegar – jednej cechy może wykluczać optymalizację drugiej, dlatego ważne jest ustalenie cech i wartości progowych spełniających wymogi optymalne dla wszystkich trzech sfer: ekonomicznej, środowiskowej i społecznej”. W odniesieniu do cech ekonomicznych przyjmuje on kategorie dochodowe: w skali mikroekonomicznej jest to dostarczanie dochodu na społecznie akceptowalnym poziomie (satisfakcjonującego rodzinę i użytkownika), a w skali makroekonomicznej – wolumen tworzonej wartości dodanej brutto, dochód do dyspozycji brutto oraz wartość produkcji rolniczej, w tym zwłaszcza towarowej. Cechy środowiskowe to te, które wchodzi w skład kodeksu dobrych praktyk rolniczych oraz kryteria prawno-administracyjne przyjmowane przy udzielaniu wsparcia ze środków publicznych (zwykle praktyki rolnicze). W odniesieniu do cech społecznych za najważniejsze uznano takie, jak wartość usług środowiskowych, tworzonych przez rolnictwo (gospodarstwa rolne), spożytkowanie rolniczych zasobów pracy, wkład w utrzymanie, względnie rozwijanie żywotności ekonomicznej i społecznej miejscowości wiejskich oraz wartości kulturowe²⁶.

5.2. Kierunki rozwoju rolnictwa polskiego

W tym miejscu należy postawić pytanie o drogę, którą powinno iść rolnictwo polskie w Unii Europejskiej? Obecność Polski w jednoczącej się Europie weryfikuje zdolności konkurencyjne polskiego rolnictwa, dając niezbyt optymistyczny obraz. Przede wszystkim polskie rolnictwo nie jest konkurencyjne w zakresie produkcji masowych, standardowych produktów żywnościowych, wytwarzanych w innych krajach po relatywnie niskich kosztach. Dorównanie pod tym względem krajom Europy Zachodniej wymagałoby wielu lat i wysokich funduszy. Wobec tego powstaje pytanie, czy Polska nie powinna wybrać innej drogi, wykorzystać szans, jakie właściwie stworzył „niedorozwój” rolnictwa, mianowicie zaoferować rynkowi europejskiemu produkty, wytwarzane w sposób bardziej naturalny, w bardziej czystym i zdrowym środowisku, ekologiczne.

Większość doktryn restrukturyzacji polskiego rolnictwa wskazuje kierunek, jaki przyjęły niegdyś wysoko rozwinięte kraje europejskie. Jednak A. Woś

²⁵ A. Woś, J.St. Zegar: *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa 2002, s. 9.

²⁶ J.St. Zegar: *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbiorowa pod red. prof. dr hab. J.St. Zegara, Program Wieloletni, Nr 11, IERiGŻ PIB, Warszawa 2005, s.10-11.

zwraca uwagę, iż „droga polska nie może być zwykłą powtórką drogi, jaką szły kraje Europy Zachodniej. Myśląc o koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, powinniśmy zweryfikować swoje stanowisko wobec szeroko rozumianej struktury agrarnej. (...) Model zachodnioeuropejski wprowadził rozwiązał problem produkcyjny rolnictwa (wytwarzanie standardowej żywności na wielką skalę, przy relatywnie niskich kosztach), ale nie rozwiązał dwóch niezwykle ważnych problemów współczesnego rolnictwa, mianowicie: poziomu dochodów ludności rolniczej oraz problemu stanu środowiska, co z kolei wywiera zasadniczy wpływ na jakość żywności. Ponadto należałoby dodać, że model zachodnioeuropejski zniszczył tkankę społeczno-kulturową na wielu obszarach wiejskich, której znaczenia dla tożsamości narodowej, kultury oraz kapitału społecznego trudno nie docenić. (...) W Polsce jest miejsce nie tylko dla gospodarstw obszarowo większych, ale także dla średnich i małych, pod warunkiem jednak, że będą one efektywne, co oznacza, że zdołają ukształtować odpowiednią dla siebie skalę i strukturę produkcji, a także dobrać właściwe sobie, najbardziej efektywne w ich warunkach, technologie pozwalające optymalnie wykorzystywać czynniki stałe, tj. ziemię i pracę członków chłopskiej rodziny”²⁷.

Polska ma wiele atutów, dających jej przewagę, aby pójść drogą zrównoważonego rozwoju. Ma bardziej naturalne środowisko, mniej skażone gleby, bardziej przyjazne środowisku technologie produkcji rolnej (aczkolwiek znacznie mniej wydajne), a także zachowane walory wiejskiego środowiska społeczno-kulturowego. Rozwój społecznie zrównoważony odpowiada na zalecenia Strategii Lizbońskiej i jest zgodny z celami przyjętymi na szczycie w Göteborgu; natomiast nowy okres programowania 2007-2013, dostarcza jedynej w swoim rodzaju możliwości ukierunkowania środków finansowych, pochodzących z nowego funduszu rozwoju obszarów wiejskich na wzrost gospodarczy, tworzenie miejsc pracy oraz zrównoważony rozwój.

²⁷ A. Woś, J. St. Zegar: *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa 2002, ss. 36, 42 i 43.

Bibliografia:

Chmielewska B.: *Aktywizacja obszarów wiejskich*. Roczniki Naukowe Seria, tom VIII, zeszyt 4, Warszawa-Poznań 2006.

Czarnecki A.: *Obszary wiejskie, urbanizacja, rozwój wielofunkcyjny, rolnictwo wielofunkcyjne - przegląd pojęć*, [w:] A. Rosner (red.) *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa 2005

Europa in Zahlen – Eurostat-Jahrbuch 2006-07.

Floriańczyk Z., Toczyński T., Kalińska J.: *Wyniki ekonomiczne polskiego rolnictwa*. Prezentacja na seminarium IERiGŻ-PIB, Warszawa, dn. 19.10.2007 r.

Lux K., *The failure of the profit motive*. Ecological Economics, vol. 44, no 1/2003.

News Release, 59/2008 z 30.04.2008 r. Eurostat Press Office, Luxembourg.

News Release, 63/2006-18 May 2006. Eurostat Press Office, Luxembourg.

News Release, 19/2008-12 February 2008, Eurostat Press Office, Luxembourg.

Niewęłowska G.: *Wspieranie zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie poprzez program rolnośrodowiskowy*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbiorowa pod red. prof. dr hab. J. St. Zegara. Program Wieloletni, Nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

Objaśnienie Wspólnej Polityki Rolnej. Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa, Komisja Europejska, Wspólnoty Europejskie 2005. <http://europa.eu.int>.

„*Pressemitteilung*“, 126/2005 – 7. October 2005. Eurostat, Luksemburg.

Rocznik Demograficzny 2008, GUS, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2005. GUS, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa.

„*Statistical analysis*”, European Economic Statistic, Eurostat Statistical books, 2008 edition, Luxembourg Office of Official Publications of the European Communities, 2008.

Toczyński T.: *Nakłady pracy w rachunkach ekonomicznych dla rolnictwa*, [w:] *Wyniki ekonomiczne polskiego rolnictwa w 2006 roku*. Autorzy: J. Bański, K.Ł. Czapiewski, Z. Floriańczyk, T. Toczyński. Program Wieloletni 2005-2009, Nr 76, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

Woś A., Zegar J. St.: *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa 2002.

Zegar J. St.: *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbiorowa pod red. prof. dr hab. J. St. Zegara, Program Wieloletni, Nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

<http://www.stat.gov.pl/>.

www.bph.pl/res/docs/ue/biuletyn_bph_32.pdf.

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/printTabele>.

Rodzinne gospodarstwa wysokotowarowe – przeobrażenie i uwarunkowania ich dalszego rozwoju

Wstęp

Narastająca konkurencja spowodowana akcesją Polski do Unii Europejskiej i procesami globalizacji powoduje przymus ciągłych przekształceń polskiego rolnictwa ukierunkowanych na poprawę jego kondycji i zdolności konkurencyjnych. Jednocześnie podejmowane działania restrukturyzujące i modernizujące sektor rolny powinny być takie, by mógł się on coraz skuteczniej wpisywać w Europejski Model Rolnictwa (EMR). Generalnie realizacja założeń tego modelu oznacza systematyczne przeobrażenia w rolnictwie prowadzące do ukształtowania stałej konkurencyjności, bez nadmiernego subsydiowania¹. Ponadto realizowane zmiany rozwojowe mają trwały charakter i nie mogą odbywać się kosztem środowiska², a stosowane metody wytwarzania powinny umożliwiać wyprodukowanie potrzebnej ilości wysokiej jakości surowców rolniczych. Jednocześnie uwypukla się konieczność podejmowania różnorodnych form działalności ekonomicznej ludności rolniczej, zarówno poza rolnictwem, jak i w ramach gospodarstwa rolnego. Dywersyfikacja aktywności zawodowej oznacza poprawę wykorzystania potencjału wytwórczego gospodarstw, zwłaszcza zasobów pracy, ziemi i wzrost dochodów, co w rezultacie prowadzi do wdrażania koncepcji wielofunkcyjnego rolnictwa³.

Cechą charakterystyczną polskiego rolnictwa jest duże zróżnicowanie poszczególnych gospodarstw pod względem potencjału produkcyjnego i pozycji rynkowej. Te historycznie ukształtowane odmienności zostały jeszcze pogłębione w warunkach konkurencji, a zachodzące przemiany strukturalne w rolnictwie

¹ W. Poczta, K. Pawlak, E. Kiryluk-Dryjska, P. Siemiński: *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 2, t. IX, Warszawa–Kraków–Poznań 2007, s. 289.

² K. Gorlach: *Aktywizacja wiejskich społeczności lokalnych. Dyskusja panelowa. Czy polska wieś rozwija się w sposób zrównoważony*, [w:] *Spoleczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Percepcja lokalna i kapitał społeczny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 322.

³ A. Czudec: *Wyposażenie w czynniki wytwórcze a konkurencyjność gospodarstw rolnych*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 3, t. X, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 103.

indywidualnym skutkują coraz bardziej widocznymi tendencjami polaryzacyjnymi, które szczególnie silnie zaznaczają się w odniesieniu do aktywności rynkowej poszczególnych podmiotów⁴. Oznacza to, że dynamicznie wzrasta grupa jednostek w minimalnym zakresie uczestniczących w rynku⁵. Są to gospodarstwa o niewielkich zasobach produkcyjnych, zwłaszcza ziemi, a uzyskiwane wyniki finansowe z działalności rolniczej są niewielkie i nie dają możliwości nie tylko prowadzenia inwestycji rolniczych, ale również zapewnienia akceptowanego poziomu utrzymania rodziny rolniczej⁶. Jednocześnie coraz silniej wyodrębnia się grupa podmiotów nastawionych prorynkowo, o względnie dużej skali produkcji, która w połączeniu z relatywnie wysoką efektywnością gospodarowania umożliwia uzyskanie relatywnie wysokich dochodów z działalności rolniczej, zarazem zdolnych do dalszego rozwoju i jego sfinansowania. Tym samym są one zdolne do skutecznego konkutowania na rynku, gdyż między innymi osiągnięcie odpowiednio wysokiego poziomu (przynajmniej na poziomie paritetowym) opłaty pracy własnej rolników świadczy o takich możliwościach⁷.

Z perspektywy możliwości rozwojowych polskiego rolnictwa w zakresie poprawy jego zdolności konkurencyjnych kwestią zasadniczą jest nie fakt występowania wyżej wymienionych kategorii gospodarstw, ale wzajemne proporcje pomiędzy obiema grupami, zarówno w zakresie ich liczby, jak i wielkości posiadanych czynników produkcji, zwłaszcza ziemi rolniczej⁸. Przy tym „brak równowagi pomiędzy podmiotami zdolnymi do konkutowania i jednostkami, które nie są w stanie tym wymogom sprostać, może negatywnie rzutować na zdolności konkurencyjne polskiego rolnictwa oraz jego miejsce w EMR”⁹.

W tym kontekście ważne staje się przyspieszenie przemian strukturalnych prowadzących do zwiększenia liczby i potencjału produkcyjnego gospodarstw o relatywnie dużej sile ekonomicznej, uzyskujących satysfakcjonujące dochody, zdolnych do konkutowania. Mając powyższe na uwadze, podjęto próbę określe-

⁴ W tekście pracy stosuje się zamiennie określenia: gospodarstwo, jednostka, podmiot.

⁵ Z badań ankietowych wynika, że w latach 1992-2005 udział jednostek produkujących wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie wśród ogółu gospodarstw powyżej 1 ha UR zwiększyła się z około 24% do ponad 44%. Można szacować, że tę grupę stanowi około 800 tys. podmiotów o obszarze powyżej 1 ha UR.

⁶ A Sikorska: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, Studia i Monografie, Nr 117, IERiGŻ, Warszawa 2003, ss. 12-13, 16 i 17.

⁷ W. Józwiak, Z. Mirkowska : *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, ss. 7 i 13 .

⁸ A. Woś: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle badań rachunkowości rolnej)*, IERiGŻ, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, Warszawa 2000, s. 9.

⁹ W. Poczta, K. Pawlak, E. Kiryluk-Dryjska, P. Siemiński: *Perspektywy polskich gospodarstw...*, *op. cit.*, s. 291.

nia czynników warunkujących postęp w procesie kształtowania się podmiotów o takim charakterze, które nazwano gospodarstwami wysokotowarowymi.

W prowadzonych badaniach za gospodarstwo wysokotowarowe uznano wyłącznie jednostki, których skala produkcji umożliwia uzyskanie dochodu z działalności rolniczej w przeliczeniu na pełnozatrudnionego przynajmniej równego średnim dochodom z pracy zarobkowej poza rolnictwem. Minimalną wielkość produkcji towarowej umożliwiającą uzyskanie takiego poziomu dochodu z pracy w gospodarstwie stanowiło: w 1992 roku 10 tys. zł, w 1996 roku 38 tys. zł, 50 tys. zł w 2000 roku i 70 tys. zł w 2005 roku¹⁰.

Miano „wysokotowarowe”, odwołujące się przede wszystkim do skali produkcji na rynek, równocześnie ma podkreślić zdecydowanie prorynkowe ukierunkowania działalności rolniczej prowadzonej w tych gospodarstwach.

Od strony empirycznej, o przyjęciu takiego kryterium zdecydowały wyniki badań terenowych IERiGŻ przeprowadzonych w latach: 1992, 1996, 2000 i 2005. Są to wieloletnie badania realizowane w tych samych 76 wsiach we wszystkich położonych tam gospodarstwach rolnych powyżej 1 ha UR, użytkowanych przez osoby fizyczne. Dobór miejscowości miał charakter celowy, tak by ankietowane jednostki stanowiły reprezentację w zakresie rzeczywistej struktury obszarowej ogółu gospodarstw indywidualnych¹¹. Badane gospodarstwa każdorazowo stanowiły około jednej pięćsetnej faktycznej liczby gospodarstw indywidualnych, a ich liczba w 2005 roku wynosiła 3705.

1. Zmiany w zbiorowości rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych

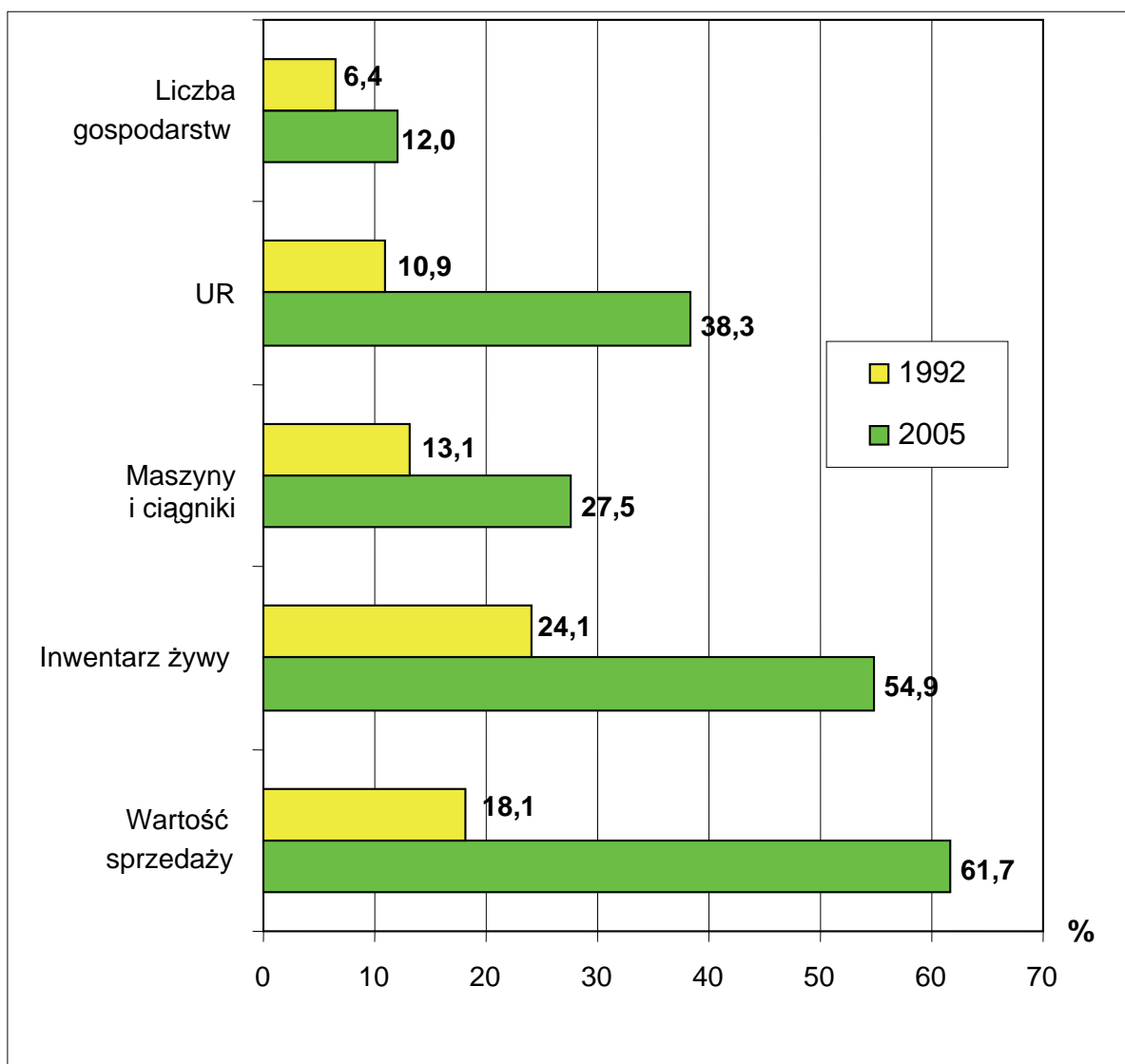
Z przeprowadzonych badań wynikało, że latach 1992-2005 liczba jednostek wysokotowarowych zwiększyła się netto o 59%, a ich udział wśród ogółu badanych podmiotów prawie się podwoił (wykres 1). Wprawdzie liczebność grupy rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych systematycznie wzrastała, to nadal częstość ich występowania była stosunkowo niewielka. W 2005 roku stanowiły one 12% ogółu badanych gospodarstw. Pomimo tego, że formowanie się segmentu wysokotowarowego w rolnictwie indywidualnym miało ewolucyjny charakter, to wraz z nasilaniem się konkurencji coraz trudniej użytkownikom

¹⁰ Szerzej problematyka związana z zasadami kwalifikacji gospodarstw indywidualnych i kryteriami wyodrębniania jednostek wysokotowarowych została przedstawiona w pracy B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński (2007): *Highly commercial farms in family farming in Poland*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 72.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa, ss. 13-15.

¹¹ Pomimo pewnych różnic pojęciowych w tekście zamiennie do określenia gospodarstwa (rolnictwa) indywidualnego używa się terminów: gospodarstwo (rolnictwo) indywidualne lub chłopskie.

jednostek towarowych przchodzi osiągnięcie silnej pozycji na rynku rolnym. Świadczyła o tym między innymi systematycznie zmniejszająca się liczebność grupy podmiotów, które w badanych latach zostały po raz pierwszy zakwalifikowane do grupy gospodarstw wysokotowarowych. Udział takich podmiotów wśród ogólnej liczby jednostek wysokotowarowych, jakie istniały w rolnictwie indywidualnym w danym roku badania kształtował się następująco: w 1996 roku – 24%, w 2000 roku – 20%, a w 2005 roku już tylko 4%. Jednocześnie należy dodać, że w całym okresie objętym analizą odsetek podmiotów, które w okresie pomiędzy kolejnymi badaniami utraciły status jednostki wysokotowarowej był stosunkowo niewielki i kształtował się na poziomie 3-4%.

Wykres 1. Zmiany położenia gospodarstw wysokotowarowych w wybranych strukturach rolniczych

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992 i 2005.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że wzrostowi liczby jednostek wysokotowarowych, towarzyszyły relatywnie szybsze procesy koncentracji majątku produkcyjnego oraz poprawy sprawności gospodarowania. Najbardziej istotnym przejawem zachodzących przemian jest areal użytkowanych gruntów rolniczych, ze względu na szczególne znaczenie ziemi w procesie produkcji artykułów rolniczych i jej niepomnażalny charakter¹².

W latach 1992-2005 zasięg koncentracji użytków rolnych w grupie gospodarstw wysokotowarowych zwiększył się 3,5-krotnie (z 11 do 38%). Jednak nadal odsetek uprawianej ziemi przez jednostki wysokotowarowe jest stosunkowo mały, aby mogły one zdecydowanie określać sytuację na rynku produktów rolniczych.

W roku 2005 przeciętny obszar użytków rolnych w grupie jednostek wysokotowarowych osiągnął relatywnie wysoki poziom i wynosił 29,5 ha na gospodarstwo. Była to wielkość o 75% większa niż w 1992 roku, kiedy średni areal gospodarstwa wysokotowarowego stanowił 16,9 ha UR. Dla porównania średnia powierzchnia gospodarstw produkujących na sprzedaż, które nie weszły w skład grupy wysokotowarowych zmniejszyła się w tym okresie o 3% (7,4 do 7,2 ha UR). Te liczby obrazują również zakres koncentracji gruntów rolniczych w jednostkach wysokotowarowych, który dokonywał się generalnie w obrocie rynkowym, w głównej mierze w oparciu o transakcje międzysąsiedzkie¹³.

Z koncentracją ziemi rolniczej w jednostkach wysokotowarowych wiązał się również dynamiczny wzrost udziału (z ponad 24% w 1992 roku do około 55% w roku 2005) tej grupy w chowie zwierząt gospodarskich posiadanych przez ogół gospodarstw indywidualnych. Ten proces miał miejsce w sytuacji wycofywania się wielu podmiotów z produkcji zwierzęcej¹⁴, również wysokotowarowych. W tym czasie odsetek gospodarstw wysokotowarowych posiadających inwentarz żywy zmniejszył się z 94% do 75%. Jednocześnie w tych jednostkach, gdzie nie wycofano się z produkcji zwierzęcej wzrastała liczebność posiadanego inwentarza. W konsekwencji pomiędzy 1992 a 2005 rokiem średnia obsada zwierząt na gospodarstwo z produkcją zwierzęcą zwiększyła się

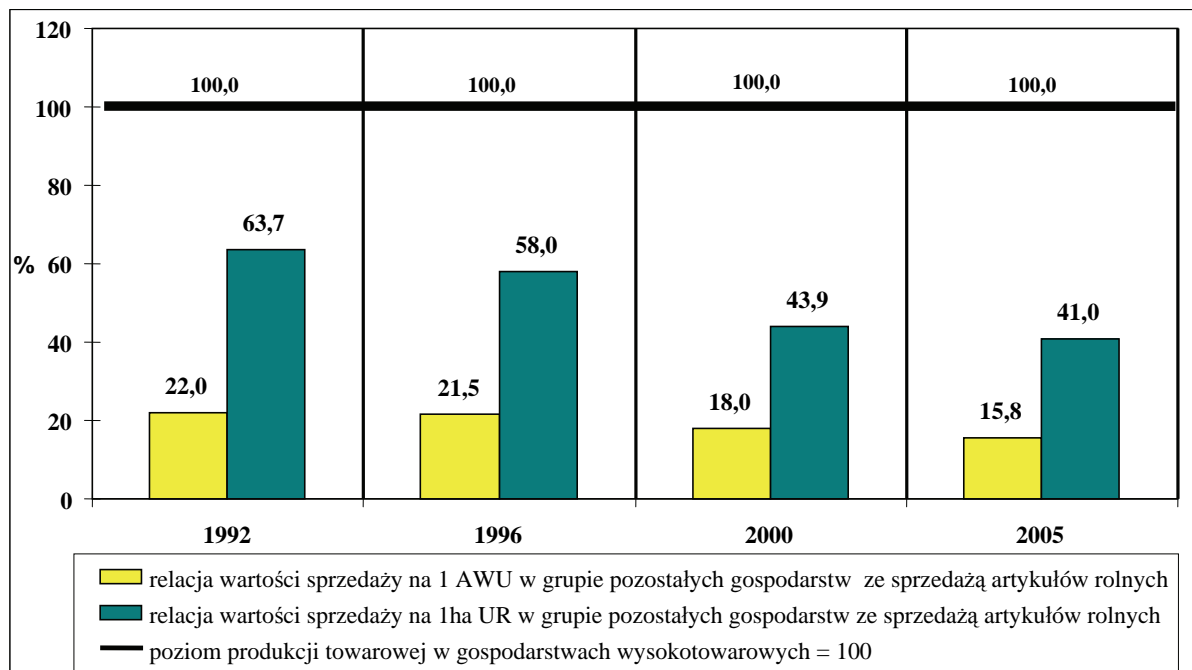
¹² A. Woś: *Zasoby odnawialne w agrobiznesie*, [w:] *Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 951.

¹³ Karwat-Woźniak: *Przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw wysokotowarowych*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 1, t. IX, Warszawa–Kraków–Poznań 2007, s. 222.

¹⁴ W 2005 roku gospodarstwa z inwentarzem stanowiły 66% ogółu badanych, podczas gdy w 1992 roku ich udział wynosił 89%.

z 10,3 do 32,7 SD, czyli 3-krotnie¹⁵. Ponadto poprawie uległa również jakość użytkowanego pogłowia zwierząt inwentarskich. Świadczył o tym między innymi wzrost o blisko 50% skali zakupów materiału hodowlanego o udokumentowanym pochodzeniu w latach 2000-2005 w porównaniu z okresem 1992-1996.

Wykres 2. Relacje pomiędzy gospodarstwami wysokotowarowymi a resztą gospodarstw ze sprzedażą w odniesieniu do wartości produkcji towarowej w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego i 1 ha UR

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 1992, 1996, 2000 i 2005.

Czynnikiem warunkującym postęp w prowadzonej działalności rolniczej jest również podnoszenie poziomu i jakości technicznego wyposażenia warsztatu pracy, jakim jest gospodarstwo rolne. Według przeprowadzonych badań, w latach 1992-2005 zaszły znaczące zmiany w wyposażeniu jednostek wysokotowarowych w ciągniki i maszyny. W tym czasie udział parku maszynowego użytkowanego w jednostkach wysokotowarowych w całkowitej liczbie maszyn i ciągników będących w posiadaniu gospodarstw indywidualnych wzrósł z 13 do 28%. Wraz ze zmianami ilościowymi zachodziły również przeobrażenia jakościowe w odniesieniu do sprzętu rolniczego będącego w użytkowaniu podmiotów wysokotowarowych. W konsekwencji ugruntowały one swą dominującą

¹⁵ Ten proces dokonał się głównie w pięcioleciu 2000-2005, kiedy to przeciętna obsada inwentarza w gospodarstwach wysokotowarowych zwiększyła się z 18,4 do 32,7 SD, tj. średnio o 15,5% rocznie, podczas gdy w latach 1992-2000 analogiczny roczny wzrost wynosił 9,8%.

pozycję w sferze technicznego uzbrojenia pracy. Dowodem jest poziom wyposażenia w nowoczesne i wysoko wydajne maszyny, a także zakres kompleksowego zmechanizowania prac¹⁶.

Wzrostowi zasobów produkcyjnych gospodarstw wysokotowarowych towarzyszyła poprawa sprawności ich wykorzystywania. Świadczy o tym między innymi narastający dystans pomiędzy produktywnością ziemi mierzoną wartością sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w gospodarstwach wysokotowarowych a resztą gospodarstw produkujących na rynek (wykres 2). W 2005 roku średnia wartość sprzedaży w przeliczeniu na 1 ha UR w grupie gospodarstw wysokotowarowych wynosiła 5,5 tys. zł, a porównywalny wskaźnik dla pozostałych gospodarstw z produkcją sprzedaną stanowił 41% poziomu sprzedaży z jednostki powierzchni w segmencie wysokotowarowym. Trzydzieści lat wcześniej analogicznie liczona różnica wynosiła 64%.

Wzrost potencjału produkcyjnego gospodarstw wysokotowarowych i poprawa racjonalności jego wykorzystania znalazły odzwierciedlenie również w poprawie wyników finansowych z działalności rolniczej, tym samym zdolności do konkurencyjności. W 1992 r. przeciętna wartość dochodu rolniczego na 1 gospodarstwo wysokotowarowe była 6-krotnie wyższa od średniego poziomu dochodu z gospodarstw pozostałych. W roku 2005 przewaga ta była już 8-krotna. W tym czasie średnia wielkość dochodu z gospodarstwa wysokotowarowego wynosiła 80,5 tys. zł i stanowiła 87% ich ogólnych dochodów. Natomiast w grupie pozostałych – 10,0 tys. zł, a dochód rolniczy był coraz częściej jednym ze źródeł dochodów finansowych rolnika oraz jego rodziny i stanowił niespełna 33% ogólnego budżetu.

¹⁶ Przykładowo w 2005 r. jednostki wysokotowarowe, które stanowiły 12% ogółu badanych gospodarstw posiadały około 46% kombajnów, blisko 41% agregatów uprawowych i wszystkie deszczownie znajdujące się w rolnictwie chłopskim. Zestaw maszyn pozwalający na zmechanizowanie całego procesu technologicznego wytwarzania poszczególnych produktów rolniczych miało: 64% producentów zbóż, kukurydzy na ziarno i rzepaku, 72% – dla ziemniaków, 75% – buraków cukrowych oraz 82% – dla siana i kiszzonek. W ogólnej liczbie badanych jednostek analogiczne odsetki w zależności od produktu wynosiły od 12 do 25%. Ponadto park maszynowy jednostek wysokotowarowych cechował się względnie mniejszym stopniem zużycia niż ogół ciągników i maszyn użytkowanych przez badane gospodarstwa. Wyraża się to między innymi w dwukrotnie wyższym udziale nowego sprzętu (w wieku do 4 lat) będącego w posiadaniu jednostek wysokotowarowych w porównaniu z ogółem badanych gospodarstw (7% wobec 3%).

2. Warunki uaktywnienia ożywienia rozwoju segmentu wysokotowarowego

Na podstawie przeprowadzonych analiz można szacować, że w 2005 roku zbiorowość jednostek wysokotowarowych stanowiło około 220 tys. gospodarstw indywidualnych. Jednak ze względu na rolę, jaką odgrywają te podmioty w zaopatrzeniu ilościowym i asortymentowym rynku rolnego, a także ich znaczenie w określaniu pozycji konkurencyjnej polskiego rolnictwa przyjmuje się, że ich liczba powinna być znacznie większa. Ponadto zakłada się, że aby zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe, a w przyszłości i energetyczne Polski, powinny one wytwarzać około 80% produkcji towarowej rolnictwa i uprawiać większość ziemi rolniczej¹⁷. Spełnienie tych warunków wymaga nie tylko wzrostu potencjału wytwórczego już istniejących jednostek wysokotowarowych, ale również liczebnego powiększenia się tej grupy gospodarstw.

Istotne znaczenie w kształtowaniu pozycji gospodarstw rolnych w agrobiznesie ma przede wszystkim funkcja, jaką spełniają one w zapewnieniu materialnych warunków bytu rolnika i jego rodziny. Dzieje się tak dlatego, że użytkownicy gospodarstw, dla których są one podstawowym źródłem utrzymania, głównie w prowadzonej działalności rolniczej wiążą swoją aktywność zawodową. Z tego względu, z reguły legitymują się wyższym poziomem wiedzy i umiejętności, a w swoich działaniach coraz częściej kierują się rozpoznaniem potrzeb rynku. Ponadto cechuje ich względnie duża aktywność i determinacja w dążeniu do wzrostu skali produkcji i umocnienia pozycji rynkowej swoich gospodarstw. Takie postawy warunkują nie tylko szybkie przystosowywanie asortymentowe, ilościowe i jakościowe produkcji gospodarstw do efektywnego popytu rynku, ale umożliwiają również pozyskanie środków z funduszy UE i osiągnięcie z nich wymiernych korzyści.

Współcześnie utrzymanie pozycji rynkowej i uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z prowadzonej działalności rolniczej wymaga dużych umiejętności i coraz większego zaangażowania się w ten proces, zwłaszcza kierowników gospodarstw. Tę zależność potwierdzały między innymi odmienności w poziomie wykształcenia i w strukturze nakładów pracy w gospodarstwach o różnej skali produkcji. Z przeprowadzonych badań wynikało, że wraz ze wzrostem wielkości sprzedaży następował spadek udziału prac wykonywanych sezonowo, dorywczo lub codziennie, ale w ograniczonym wymiarze czasowym (z ponad 44% w gospodarstwach produkujących głównie na samozaopatrzenie do 14%

¹⁷ Zob. K. Duczkowska-Małysz: *Konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla polskiego rolnictwa*, [w:] *Warunki i skutki integracji polskiego rolnictwa z Unią Europejską (materiały z konferencji)*, SGH, Warszawa 2001, s.11.

w grupie jednostek z produkcją towarową powyżej 100 tys. zł). Ponadto osoby z rodzin rolniczych, podejmując pracę poza rolnictwem, coraz częściej tylko z tym rodzajem działalności wiązały swoją przyszłość zawodową. W latach 2000-2005 ponad dwukrotnie (z około 4% do prawie 10%) wzrósł udział członków rodzin rolniczych pracujących wyłącznie poza rodzinnym gospodarstwem. Te osoby w porównaniu z ogółem ludności rolniczej cechowały się też wyższym poziomem wykształcenia¹⁸. Dlatego należy stwarzać możliwości zdobywania kwalifikacji osobom pochodzącym z rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego oraz uwzględnić przede wszystkim możliwości ożywienia odpływu ludności do zajęć nierolniczych poprzez uaktywnienie działań wspierających wzrost przedsiębiorczości i wielofunkcyjny rozwój wsi. Taką szansę zwiększa umiejętność korzystanie z funduszy UE.

Rola, jaką wyznaczają użytkownicy gospodarstwom rolnym w znacznym stopniu zależy od ich majątku produkcyjnego. Większość gospodarstw indywidualnych dysponuje niewielkim potencjałem produkcyjnym, zwłaszcza dotyczy to zasobów posiadanej ziemi. I chociaż współcześnie powierzchnia w coraz mniejszym stopniu jest determinantem wielkości produkcji, to w odniesieniu do większości wytwarzanych artykułów, możliwości wzrostu skali produkcji są uzależnione od powiększania obszaru. W latach 1992-2005 zakup ziemi był najbardziej dynamicznie rozwijającym się kierunkiem inwestycji rolniczych realizowanych przez użytkowników gospodarstw wysokotowarowych. W tym czasie ponad trzykrotnie wzrosła liczba jednostek, w których inwestowano w zakup gruntów rolniczych. W okresie 2000-2005 ponad jedna trzecia rolników z gospodarstw wysokotowarowych kupiła ziemię, na którą przeznaczono ponad jedną szóstą całkowitych wydatków inwestycyjnych w tym pięcioleciu. Ilość zakupionych gruntów wyznaczają możliwości finansowe gospodarstw, a brak własnych środków może być tylko w pewnym stopniu rekompensowany funduszami obcymi. Możliwości powiększania arealu ograniczała również sytuacja na rynku ziemi rolniczej. Na niektórych terenach kraju brak wolnych gruntów rolniczych wyraźnie ograniczał możliwości wzrostu skali produkcji i powiększania się grupy gospodarstw wysokotowarowych. Tak było na przykład w województwach wielkopolskim i kujawsko-pomorskim¹⁹. Ponadto zwiększanie arealu gospodarstwa pociągało z reguły konieczność zmian w innych trwałych czynnikach produkcji, co wymagało realizowania dodatkowych

¹⁸ Por. B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, ss. 13-14.

¹⁹ Zob. B. Karwat-Woźniak, P. Chmieliński: *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 41.

przedsięwzięć inwestycyjnych, a w takiej sytuacji niedostatki kapitałowe były coraz bardziej znaczące. Brak funduszy inwestycyjnych istotnie utrudniał kształtowanie się kategorii gospodarstw wysokotowarowych, zwłaszcza na terenach z większą podażą ziemi (np. na obszarze północnej i południowo-zachodniej Polski).

Ważnym czynnikiem mającym wpływ na zdolność inwestycyjną jednostki jest umiejętność pozyskania zewnętrznych źródeł ich finansowania. Członkostwo w UE niesie ze sobą nowe możliwości pozyskiwania kapitału na modernizację warsztatu pracy, szczególnie dla kierowników gospodarstw o mniejszym potencjale ekonomicznym, w których środki własne często nie były w stanie pokryć zapotrzebowania na inwestycje usprawniające organizację produkcji rolniczej. Jednak to wymaga większej aktywności rolników i ich umiejętności w pozyskiwaniu tych funduszy.

Uaktywnienie zmian struktury obszarowej gospodarstw chłopskich i przepływu ziemi do segmentu wysokotowarowych gospodarstw stanowiło bardzo złożoną kwestię, gdyż stanowi konsekwencję wielu współzależnych czynników. Na zasięg tych tendencji oddziałują zarówno procesy ogólnogospodarcze²⁰, jak i uwarunkowania społeczne²¹. Odnosi się to między innymi do możliwości likwidacji przynajmniej części gospodarstw, które w niewielkim stopniu uczestniczą na rynku produktów rolniczych. Jednak z dotychczasowych obserwacji wynika, że w tej grupie nawet znaczące ożywienie gospodarcze nie wpływa na wyraźny wzrost tendencji do wyzbywania się ziemi, co najwyżej przyśpiesza decyzje o zmniejszeniu areалу użytkowanych gruntów. Albowiem tak kluczowe decyzje, jak likwidacja gospodarstwa podejmowane się z reguły w poczuciu stabilizacji ekonomicznej rodziny i przekonaniu, że taka sytuacja w długim okresie będzie korzystna dla gospodarstwa domowego (rodziny).

Szansę poprawy sytuacji produkcyjnej gospodarstw należy wiązać z szerszym wprowadzaniem postępu biologicznego, który umożliwi wzrost rozmiarów produkcji w jednostkach o zróżnicowanych cechach ekonomicznych. Współcześnie jest to jeden z najtańszych i najważniejszych determinantów rozwoju, z uwagi na możliwości relatywnie swobodnego i efektywnego kształtowania jakości wytwarzanych artykułów oraz duże możliwości obniżki kosztów produkcji²². Ułatwia to producentom rolnym przystosowywanie się do wymagań rynku, o czym świadczyło między innymi coraz większe wykorzystywanie postępu biologicznego w rozwoju produkcji rolniczej i kształtowaniu przewag konkurencyjnych jednostek wysokotowarowych w rolnictwie indywidualnym.

²⁰ A. Woś: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalizacji w gospodarce*, Studia i Monografie, z. 105, IERiGŻ, Warszawa 2001, ss. 23-25.

²¹ A. Sikorska.: *Gospodarstwa socjalne...* op. cit., 16 i 17.

²² A. Woś. *Postęp biologiczny. Atuty i korzyści*, Nowoczesne rolnictwo, nr 6/1998, s. 4-5.

Takie działania dokumentuje 3,5-krotny wzrost częstotliwości zakupów zwierząt zarodowych wśród inwestycji w stado podstawowe (z 18% w latach 1988-1992 do 70% w okresie 2000-2005) oraz powszechne stosowanie kwalifikowanego materiału siewnego. Jednak stosunkowo niski poziom umiejętności i kwalifikacji większości gospodarujących oraz niedostatki w zakresie doradztwa stanowią istotną barierę ograniczającą tempo pożądanych przekształceń. Dlatego należy rozwijać system wielofunkcyjnego doradztwa związanego z agrobiznesem oraz stwarzać możliwości podnoszenia poziomu wykształcenia rolników, zwłaszcza profesjonalnego przygotowania do sprawowanych funkcji, którego zakres powinien wykraczać poza tradycyjne kwalifikacje rolnicze.

Możliwości umocnienia pozycji rynkowej stwarza również działalność w ramach zespołów producenckich, które zwiększają rozmiary oferty rynkowej jednorodnego odmianowo i jakościowo produktu, co pomaga w uzyskaniu stałych kontraktów z korzystniejszymi cenami niż przy upłynianiu małych partii towarów. Ponadto zespołowe działanie umożliwia obniżenie kosztów funkcjonowania poszczególnych gospodarstw, otwiera możliwości szybszego uzyskania funduszy na inwestycje oraz ułatwia wdrażanie szeroko rozumianego postępu, również biologicznego. Działanie w ramach grup producenckich, pomimo szeregu korzyści, nadal nie cieszy się wśród rolników dużą popularnością. W badanym w 2005 roku zbiorze przynależność do grup producenckich deklarowało niespełna 2% gospodarujących. W tej grupie blisko 80% stanowili kierujący gospodarstwami wysokotowarowymi.

Warunkiem korzystnym dla rozwoju wysokotowarowego rolnictwa indywidualnego są działania sprzyjające organizacji i stabilizacji rynków rolnych, dlatego że nadal charakterystyczną cechą polskiego rynku produktów rolniczych jest jego względnie duża zmienność (nieprzewidywalność), co nie sprzyja osiągnięciu z prowadzonej działalności rolniczej planowanych dochodów, w oparciu o które można byłoby dokonywać koniecznej modernizacji gospodarstw, dostosowując je do zmieniających się wymagań rynku²³. Jednym ze sposobów stabilizacji rynku produktów rolniczych i uaktywnienia rozwoju segmentu rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych jest zacieśnienie współpracy poszczególnych gospodarstw towarowych z odbiorcami ich produkcji. Wszelkiego rodzaju formy integracji pionowej w rolnictwie sprzyjają, a nawet wymuszają między innymi zwiększanie rozmiarów produkcji towarowej. Z danych ankietowych wynika, że w 2005 roku kierownicy gospodarstw osiągających dobre efekty produkcyjne prawie trzykrotnie częściej niż ogół użytkowników gospodarstw towarowych (87% wobec 29%) deklarowali sprzedaż artykułów rolniczych w ramach

²³ A. Woś: *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 35.

stałej współpracy czy posiadanych kontraktów. Uaktywnienie polityki rolnej na rzecz zwiększania przewidywalności sytuacji na rynkach rolnych wpływać będzie na dalsze zwiększanie tempa i skali kształtowania się jednostek wysokotowarowych w rolnictwie indywidualnym.

Podsumowanie i wnioski

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że istnieją szanse rozwoju wysokotowarowych gospodarstw indywidualnych, aczkolwiek wzrost liczby takich jednostek będzie stosunkowo powolny. Jednak silniejsza, od tempa wzrostu liczebności jednostek wysokotowarowych, będzie tendencja do powiększania majątku produkcyjnego i siły ekonomicznej w już istniejących jednostkach wysokotowarowych.

Możliwości rozwoju wysokotowarowego segmentu w rodzinnej działalności rolniczej wiązać należy z ograniczaniem barier hamujących prorynkowe przeobrażenia w rolnictwie indywidualnym, a także stwarzaniem warunków do zwiększania siły ekonomicznej gospodarstw chłopskich i podnoszeniem ich konkurencyjności. Analiza tendencji przemian w obrębie tej zbiorowości pozwala przewidywać, że grupa ta powiększy się. Szacuje się, że w 2020 roku może istnieć około 260 tys. takich jednostek. Ta zbiorowość będzie obejmować prawie 18% wszystkich istniejących gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR i użytkować blisko 50% ziemi rolniczej oraz wytwarzać bez mała 75% produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego.

Tempo proefektywnościowych zmian strukturalnych w rolnictwie i umacnianie zdolności konkurencyjnych tego sektora na europejskim rynku rolniczym, na który coraz wyraźniej oddziałują procesy o charakterze globalnym, stanowić będzie wypadkową oddziaływania szeregu czynników. W przebiegu tych zmian należy przede wszystkim podkreślić rolę:

- podnoszenia poziomu wykształcenia ogólnego i zawodowego osób z rodzin rolniczych,
- rozwoju infrastruktury na wsi i poszerzania stopnia wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich,
- zwiększania możliwości kreowania kapitału w rolnictwie (również poprzez programy wsparcia procesu modernizacji i unowocześniania gospodarstw rolnych),
- uaktywniania działań sprzyjających organizacji i stabilizacji rynków rolnych oraz ułatwiających przepływ ziemi rolniczej do gospodarstw produkujących na rynek,

- rozpowszechnianie doradztwa rolniczego, zwłaszcza w zakresie intensyfikowania procesów wdrażania postępu, głównie biologicznego do produkcji rolniczej.

Należy zaznaczyć, że spełnienie powyższych warunków w dużym stopniu zależy będzie nie tylko od uwarunkowań makroekonomicznych i polityki rolnej, ale także od postaw rolników, ich aktywności i zdecydowania w dążeniu do osiągnięcia optymalnych warunków produkcji. A osłabienie istniejących ograniczeń znacząco mogłoby wesprzeć rozwój segmentu rodzinnych gospodarstw wysokotowarowych. Ponadto strategia rozwoju rolnictwa powinna uwzględniać nie tylko działania mające na celu wspieranie umacniania się i wzrostu liczby jednostek wysokotowarowych, ale również tworzenie uwarunkowań dla rozwoju pozarolniczej aktywności ekonomicznej ludności związanej z rolnictwem indywidualnym, zwłaszcza z gospodarstwami o niewielkiej skali produkcji, stanowiących podstawę utrzymania rolnika i członków jego rodziny.

Bibliografia

Czudec A.: *Wyposażenie w czynniki wytwórcze a konkurencyjność gospodarstw rolnych*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 3, t. X, Warszawa–Poznań–Lublin 2008, s. 103.

Duczowska-Małysz K.: *Konsekwencje członkostwa Polski w Unii Europejskiej dla polskiego rolnictwa*, [w:] *Warunki i skutki integracji polskiego rolnictwa z Unią Europejską (materiały z konferencji)*. SGH, Warszawa 2001, s.11.

Gorlach K.: *Aktywizacja wiejskich społeczności lokalnych. Dyskusja panelowa. Czy polska wieś rozwija się w sposób zrównoważony*, [w:] *Spoleczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Percepcja lokalna i kapitał społeczny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, s. 322.

Józwiak W., Mirkowska Z.: *Ekonomiczne przesłanki zdolności konkurencyjnej polskich gospodarstw rolnych*, [w:] *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, ss. 7 i 13.

Karwat-Woźniak B.: *Przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw wysokotowarowych*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 1, t. IX, Warszawa–Kraków–Poznań 2007, s. 222.

Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Highly commercial farms in family farming in Poland*. Raport 72.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, ss. 13-15.

Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 41.

Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Program Wieloletni 2005-2009, Raport nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, ss. 13-14.

Poczta W., Pawlak K., Kiryluk-Dryjska E., Siemiński P.: *Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w Europejskim Modelu Rolnictwa*, Roczniki Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, z. 2, t. IX, Warszawa-Kraków-Poznań 2007, s. 289, 291.

Sikorska A.: *Gospodarstwa socjalne w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi*, Studia i Monografie, z. 117, IERiGŻ, Warszawa 2003, ss. 12-13, 16 i 17.

Woś A.: *Postęp biologiczny. Atuty i korzyści*, Nowoczesne rolnictwo, nr 6/1998, ss. 4-5.

Woś A.: *Układy strukturalne w rolnictwie chłopskim (w świetle badań rachunkowości rolnej)*, IERiGŻ, Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy, z. 465, Warszawa 2000, s. 9.

Woś A.: *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 35.

Woś A.: *Zasoby odnawialne w agrobiznesie [w:] Encyklopedia Agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 951.

Rozwój spółdzielczości mleczarskiej w Polsce

Wstęp

Spółdzielczość mleczarska, w przeciwieństwie do innych branż przemysłu spożywczego, zdecydowała się już na początku okresu transformacji na opracowanie strategii rozwoju branży. Strategia ta zakładała wyspecjalizowanie gospodarstw mleczarskich i poprawę jakości produkowanego mleka, doinwestowanie przemysłu, zorganizowanie eksportu i utrzymanie konkurencji w Europie.

Spółdzielnie mleczarskie i gospodarstwa rolne na progu restrukturyzacji w latach 90. cechowały się:

- znaczną bazą surowcową produkcji mleka, bowiem produkcja mleka wynosiła ponad 15 mln litrów, z czego dla przemysłu skupowano blisko 10 mln oraz 10-milionowym pogłowiem bydła, w tym blisko 5-milionowym pogłowiem krów o niskiej wydajności (ok. 3000 l/szt.),
- dużą liczbą podmiotów skupujących mleko, zarówno spółdzielni mleczarskich, jak i prywatnych podmiotów,
- znaczną liczbą gospodarstw (1,4 mln) produkujących mleko, głównie gospodarstw indywidualnych, których 60% utrzymywało 1-2 krowy,
- tradycyjnym systemem odbioru mleka:
 bańki ⇒ wozacy ⇒ punkty skupu ⇒ mleczarnie,
- niską jakością produkowanego i skupowanego mleka, znacznie zróżnicowaną regionalnie.

O zagrożeniu utraty zdolności konkurencyjnej przez polskie mleczarstwo świadczyły:

- niska jakość produkowanego mleka,
- wysokie zatrudnienie,
- wysokie koszty produkcji produktów mleczarskich,
- niewykorzystane moce przerobowe mleczarń,
- niedoinwestowany przemysł,
- złe wyposażenie w nowoczesny sprzęt do produkcji całego asortymentu wyrobów mleczarskich i ich pakowania,
- brak własnych laboratoriów, oceniających jakość skupowanego mleka,

- mały asortyment produkowanych wyrobów mleczarskich,
- niedostateczna liczba gospodarstw specjalistycznych produkujących mleko o wysokiej jakości,
- stosunkowo niewielki eksport artykułów mleczarskich.

Zagrożenia powyższe, jak również perspektywa integracji Polski z UE, wymagały procesów restrukturyzacyjnych mleczarstwa zmierzających do osiągnięcia wysokich standardów sanitarno-weterynaryjnych, przy zagwarantowaniu zrównoważonego rozwoju produkcji, zachowaniu jego konkurencyjności oraz bezpieczeństwa środowiska naturalnego. Bowiem jeszcze w 1999 r., udział mleka w skupie w klasie extra średnio w kraju wynosił niespełna 30%, a w poszczególnych regionach wahał się od ok. 6,6 % w województwach o rozdrobnionej strukturze agrarnej (podkarpackim, małopolskim, dolnośląskim, świętokrzyskim), do 46% w województwach, w których chów krów prowadzony był w większej skali (warmińsko-mazurskim, pomorskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim).

1. Główne kierunki przekształceń przemysłu mleczarskiego

Główne kierunki przekształceń przemysłu mleczarskiego zostały nakreślone w „Strategii rozwoju polskiego mleczarstwa”, opracowanej w 1994 r. przez Krajowe Porozumienie Spółdzielni Mleczarskich. Dokument ten stał się podstawą przyjętego przez Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej resortowego „Programu Restrukturyzacji i Modernizacji Mleczarstwa”.

Cele strategiczne Programu Restrukturyzacji i Modernizacji Mleczarstwa:

cel 1: Budowa podstaw prawnych oraz instytucji odpowiedzialnych za wdrożenie instrumentów i organizację sektora mleczarskiego w Polsce.

cel 2: Dostosowanie standardów sanitarno-weterynaryjnych w produkcji i przetwórstwie mleka do wymagań UE przy zapewnieniu harmonijnego rozwoju produkcji mleka, nie później niż 2 lata po akcesji.

cel 3: Wzrost konkurencyjności podmiotów mleczarskich i poprawa efektywności funkcjonowania sektora mleczarskiego.

cel 4: Poprawa jakości wody w gospodarstwach oraz podniesienie ochrony środowiska w produkcji i przetwórstwie mleka.

Główne kierunki przemian mleczarstwa w programie resortowym to:

- Koncentracja produkcji mleka w wyniku powstania gospodarstw specjalistycznych.
- Stałe podwyższanie jakości mleka surowego i wprowadzanie nowych systemów jego oceny.
- Unowocześnienie bazy przetwórczej.
- Zmniejszenie uciążliwości przemysłu mleczarskiego dla środowiska naturalnego.
- Koncentracja i specjalizacja w przetwórstwie mleka.
- Integracja jednostek mleczarskich na różnych płaszczyznach, np. wokół rynków zbytu, produktów markowych, handlu zagranicznego.
- Stworzenie sprawnej sieci dystrybucji towarów mleczarskich.
- Promocja polskiego przemysłu mleczarskiego i jego produktów w kraju i za granicą.

Efekty modernizacji branży mleczarskiej:

- poprawa wyposażenia zakładów,
- zwiększenie asortymentu produkowanych wyrobów mleczarskich,
- wzrost liczby gospodarstw specjalistycznych (mlecznych),
- poprawa warunków produkcji i jakości produkowanego mleka.

W 2004 r. wskaźnik udziału skupowanego mleka w klasie extra uległ znacznemu podwyższeniu do ponad 95% średnio w kraju, a zróżnicowania regionalne zmniejszyło się tak, że we wszystkich województwach przekraczał on 90%, osiągając w woj. dolnośląskim 99%). Jednocześnie nastąpiła koncentracja produkcji (powiększenie liczby krów w stadzie), wzrost wydajności mlecznej krów, jak również zmiany w systemie transportu mleka.

Skutki modernizacji branży mleczarskiej:

- drastyczny spadek liczby dostawców mleka (eliminacja znacznej liczby gospodarstw niezdolnych do modernizacji i ograniczanie pomocy finansowej i doradczej jedynie do gospodarstw zdolnych do modernizacji, głównie większych obszarowo),
- wzrost regionalnego zróżnicowania produkcji i skupu mleka.

Prognoza przemian strukturalnych w produkcji mleka, według opracowanej strategii, zakłada zmniejszenie liczby gospodarstw towarowych w produkcji mleka do 200-250 tys., przy czym nie licząc obór wielkostadnych, będą to gospodarstwa średnie i duże pod względem obszarowym, utrzymujące od 20 do

100 szt. krów dojnych, rozmieszczone głównie w centralnej i północno-wschodniej części Polski. Natomiast według „Raportu 2006”, cały skup mleka będzie pochodzić z gospodarstw posiadających 10 i więcej krów, liczba dostawców hurtowych spadnie do ok. 120 tys., a przeciętna wielkość dostaw hurtowych wzrośnie do ok. 74 tys. litrów.

2. Spółdzielczość mleczarska w Polsce

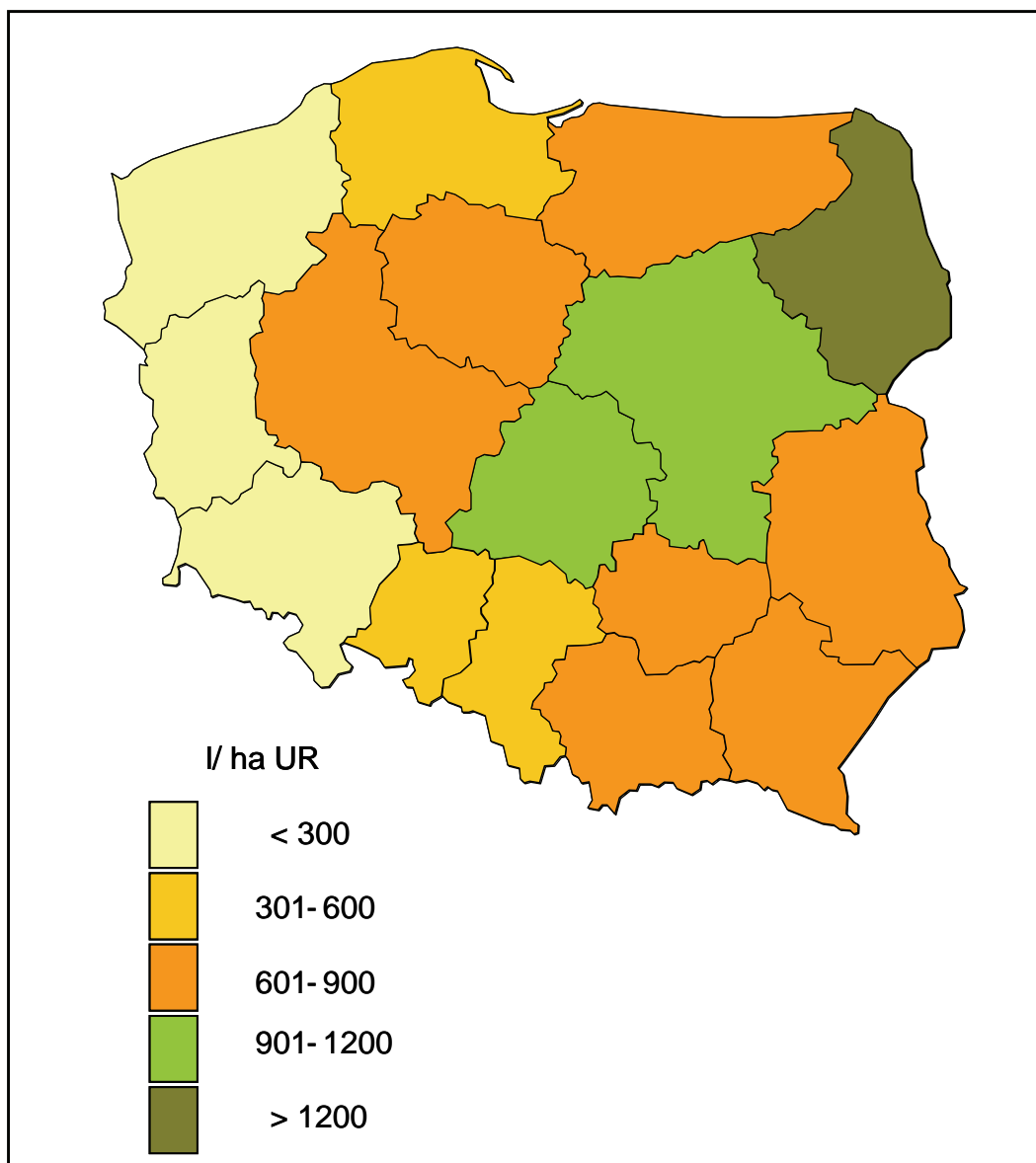
Liderem w produkcji mleka w Polsce jest województwo podlaskie. Pomimo wielu problemów rolnictwa województwa podlaskiego, ma ono szansę utrzymać pozycję lidera w specjalizacji mleczarskiej, bowiem na tle innych polskich regionów cechuje się ono szeregiem najwyższych wskaźników odnośnie obsady krów na jednostkę powierzchni, produkcji i skupu mleka, a mianowicie:

- produkcja mleka w przeliczeniu na jednostkę powierzchni jest mocno zróżnicowana regionalnie, w województwie podlaskim wynosi ona 1482 l/ha użytków rolnych, podczas gdy w trzech województwach położonych przy granicy zachodniej produkcja ta kształtuje się poniżej 300 litrów na jednostkę powierzchni (mapka 1);
- wysoki jest udział województwa podlaskiego w krajowej produkcji mleka – 14,1% w 2005 r., ustępującemu jedynie woj. mazowieckiemu (z udziałem 19%), ale tylko dlatego, że woj. mazowieckie jest 2 razy większe pod względem powierzchni użytków rolnych w porównaniu z woj. podlaskim¹. Znacznym udziałem w produkcji mleka cechuje się ponadto woj. wielkopolskie (udział niespełna 12%). Natomiast udział każdego z trzech województw przy granicy zachodniej nie przekracza 2% (rysunek 1);
- województwo podlaskie zawdzięcza swą wysoką produkcję mleka na jednostkę powierzchni głównie najwyższej obsadzie bydła i krów na 100 ha użytków rolnych (w 2005 r. wynosiła ona blisko 70 sztuk, w tym krów 35), w mniejszym zaś stopniu wydajności mlecznej krów, która najwyższa była w woj. opolskim. Obsada krów w większości województw w kraju wahała się w granicach 10-25 SD/100 ha UR i tylko przy granicy zachodniej była niższa od 10 sztuk dużych (rysunek 2);
- województwo podlaskie charakteryzuje się najwyższym poziomem skupu mleka na 1 ha UR (1430 l/ha UR), ze względu na większą powierzchnię przeciętnego gospodarstwa rolnego i niższy stopień samozaopatrzenia rodzin rolniczych w mleko (rysunek 3);

¹ Województwo mazowieckie jest największym województwem w Polsce.

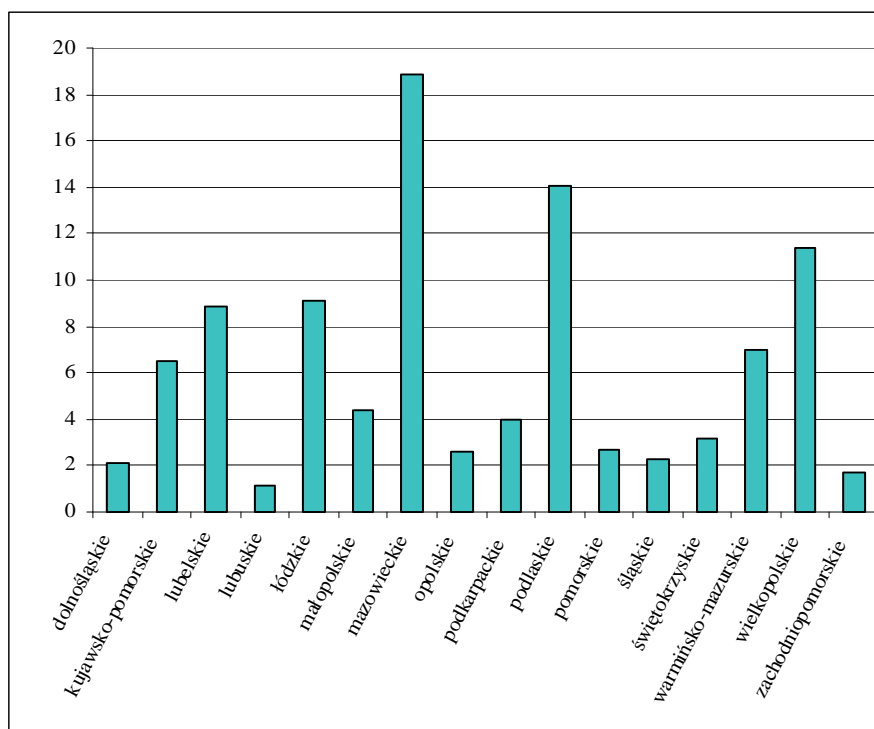
- województwo podlaskie cechuje się najwyższym udziałem w skupie krajowym mleka, wynoszącym w 2005 roku aż 21%, podczas gdy udziały w dziewięciu innych województwach nie przekraczały zazwyczaj 5%, w tym najniższe udziały były w województwach zachodnich (rysunek 4).

Mapka 1. Produkcja mleka na 1 ha użytków rolnych według województw (2005 roku)

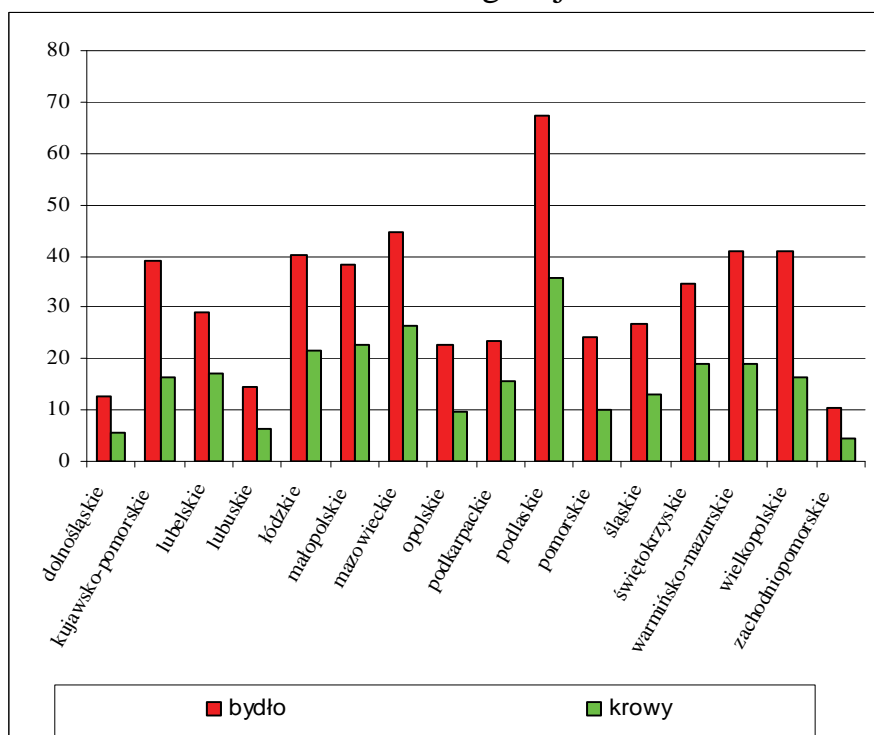
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2006, GUS, Warszawa.

Rysunek 1. Udział województw w krajowej produkcji mleka, w % w 2005 roku

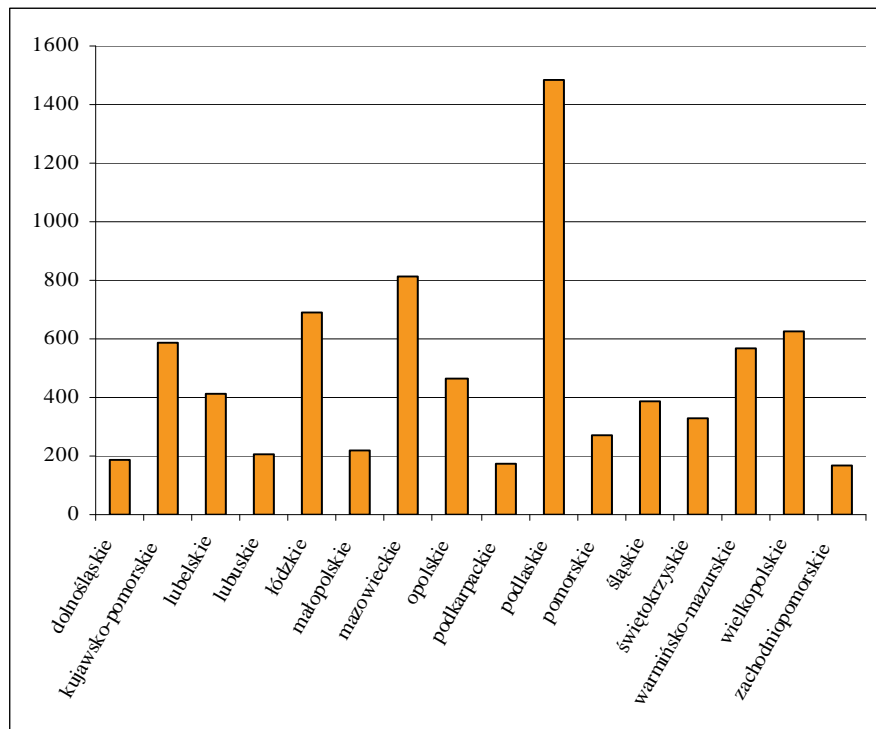
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2006, GUS, Warszawa.

Rysunek 2. Obsada bydła i krów na 100 ha użytków rolnych w 2005 roku według województw

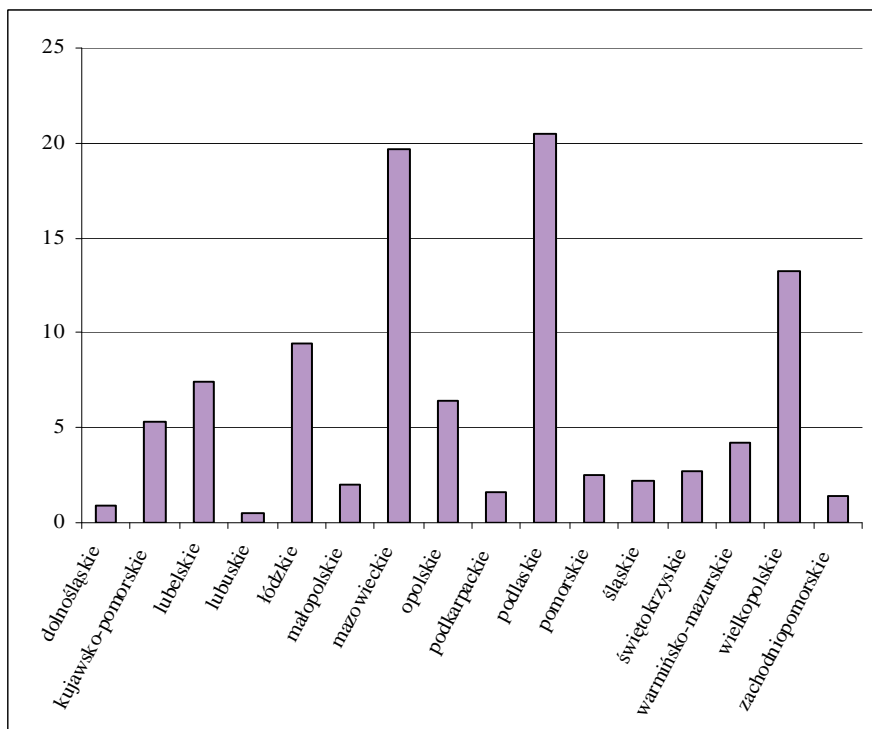
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2006, GUS, Warszawa.

Rysunek 3. Skup mleka na 1 ha użytków rolnych według województw w 2005 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2006, GUS, Warszawa.

Rysunek 4. Udział województw w krajowym skupie mleka w % w 2005 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Województw 2006, GUS, Warszawa.

10% pogłowia krów w województwie podlaskim znajduje się w stadach do 5 sztuk, podczas gdy średnio w kraju prawie 32% pogłowia krów utrzymywanych jest w stadach do 5 sztuk.

Tabela 1. Struktura gospodarstw według skali chowu krów w województwie podlaskim na tle kraju w 2005 roku

Województwo	Gospodarstwa posiadające krowy w sztukach									
	1	2	3-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-199	200 i więcej
Polska	44,4	20,9	13,2	10,1	8,0	2,2	1,0	0,2	0,0	0,0
Podlaskie	21,3	13,7	10,6	17,6	24,8	7,8	3,5	0,6	0,1	0,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tabela 2. Pogłowia krów w województwie podlaskim według skali chowu krów na tle kraju w 2005 roku

Województwo	W gospodarstwach wg skali chowu krów									
	1	2	3-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-199	200 i więcej
Polska	10,5	9,9	11,4	16,7	26,1	12,6	8,1	3,3	0,9	0,5
Podlaskie	2,4	3,1	4,2	13,0	38,4	20,5	13,3	3,9	0,9	0,3

Źródło: Jak wyżej.

Pod względem liczby dostawców mleka woj. podlaskie jest na 4 miejscu, natomiast pod względem ogólnego wolumenu dostaw wyprzedza go aż 5 województw. Liczba dostawców w poszczególnych regionach waha się od 1,5 tys. (w lubuskim) do blisko 79 tys. w mazowieckim.

Ponieważ według prognoz „Raportu 2006”, cały skup mleka będzie pochodzić z gospodarstw posiadających 10 i więcej krów, sporządzono mapkę województw obrazującą ten wskaźnik – mapka 2.

Jak wynika z mapki 2, największym, bo ponad 30%, udziałem gospodarstw posiadających 10 i więcej krów cechują się województwa podlaskie oraz warmińsko-mazurskie. Najniższy odsetek takich gospodarstw występował, jak należało się spodziewać, w warunkach rozdrobnionego rolnictwa w południowo-wschodniej części kraju, tj. w województwach: małopolskim, podkarpackim i świętokrzyskim, a także w województwach: lubelskim i dolnośląskim.

2.2. Rozwój podlaskiej spółdzielczości mleczarskiej

Największe osiągnięcia w rozwoju spółdzielczości mleczarskiej odnotowano w województwie podlaskim. Po takim stwierdzeniu nasuwa się jednocześnie pytanie, jakie działania doprowadziły do osiągnięcia tak pozytywnych rezultatów, mimo iż województwo podlaskie cechują bardzo słabe gleby.

Sukces podlaskiej spółdzielczości mleczarskiej polega na tym, że rozwinęła się ona dzięki:

- znacznemu udziałowi trwałych użytków zielonych i ponadprzeciętnej krajowej powierzchni indywidualnego gospodarstwa rolnego,
- braku alternatywy rozwoju innych kierunków produkcji rolniczej i pozarolniczej (niższy względny spadek pogłowia krów w latach 1996-2002, w porównaniu z innymi regionami),
- zmeliorowaniu dużych kompleksów łąkarskich (m.in. Wizny, doliny Biebrzy),
- holenderskiemu programowi „Turośl”, wprowadzającemu zmiany w technologii produkcji pasz objętościowych i żywieniu bydła (upowszechnił sianokiszonki i kiszonki z trawy i kukurydzy, a nie z liści buraków cukrowych),
- fachowemu doradztwu (ODR-ów i służb surowcowych spółdzielni mleczarskich),
- postępowi genetycznemu (zakup jałówek cielnych z Holandii, Austrii, Niemiec i in.), prowadzącemu do wzrostu wydajności mlecznej krów,
- dobrej kondycji finansowej podlaskich spółdzielni (znacznemu eksportowi do krajów UE i za wschodnie granice), co pozwalało spółdzielniom skupować mleko po wyższej cenie,
- wyższym cenom za mleko, uwzględniającym przede wszystkim jakość mleka a także wielkość dostaw i liczbę udziałów wkładów członkowskich, co przyspieszyło proces koncentracji stada w gospodarstwach,
- wysokiemu stopniu absorpcji funduszy budżetowych z programów: branżowego mleczarskiego, jak również ze środków programów unijnych,
- ogromnej pracowitości rolników, w tym kobiet, prowadzących chów bydła mlecznego,
- zagospodarowaniu prawie całej powierzchni użytków rolnych (brak nieużytków, a słoma i obornik staje się towarem rolniczym).

W efekcie wyżej przedstawionych uwarunkowań mleczarstwo województwa podlaskiego jest zdolne konkurować na jednolitym rynku europejskim.

Z analizy strategii rynkowych największych polskich spółdzielni mleczarskich położonych w północno-wschodniej Polsce wynika, że stosują one własne, podwójne strategie działania, celem obniżania kosztów produkcji na każdym etapie przetwórstwa przy jednoczesnym zwiększaniu wartości dodanej produktu

wytworzonego. Nadrzędnym ich celem jest strategiczna współpraca z wysokotowarowymi dostawcami i dużymi nabywcami.

2.3. Współpraca z dostawcami mleka na przykładzie podlaskiej spółdzielni

Intensywna współpraca spółdzielni z rolnikami – dostawcami mleka rozpoczęła się już 20 lat temu i od 15 lat nie występują większe problemy. Restrukturyzacja gospodarstw rolnych miała charakter nie ewolucyjny, tylko rewolucyjny. Spółdzielnia stworzyła własną lecznicę zwierząt i zatrudniła lekarzy weterynarzy do profilaktyki chorób wymion. Koszty za dojazd i usługę u rolnika pokrywane były i są ze środków Spółdzielni, natomiast za leki płać sami rolnicy. Ten fakt wyeliminował całkowicie sprawę stosowania antybiotyków przy leczeniu zwierząt i wzrosła świadomość rolników o szkodliwości ich stosowania (kumulacji w wątrobie i przenikaniu do mleka a następnie do wyrobów mleczarskich).

Spółdzielnia prowadzi własny serwis urządzeń chłodniczych i doजारек. Posiada laboratorium oceny surowca, wyposażone w najnowocześniejszy sprzęt. Prowadziła intensywne doradztwo, zatrudniając instruktorów zootechników, zapopatrując ich w laptopy już w 1990 r., a 300 rolników wyposażając w komputery stacjonarne, udzielając nieoprocentowanych kredytów spłacanych mlekiem, ponadto prowadzi prenumeratę czasopisma „Poradnik rolniczy”. Starając się o zwiększenie mocy produkcyjnej, a zatem i surowca, w warunkach przewagi gleb lekkich Spółdzielnia doradza, jak zabezpieczyć pasze na okres suszy, upowszechniając uprawę kukurydzy i sporządzanie sianokiszzonek itp. Postęp genetyczny stada krów doskonalony był poprzez import jałówek z Holandii i Niemiec (od 2 lat obowiązuje zakaz tego importu wydany przez krajowego lekarza weterynarii, obecnie sprowadza się jałówki z Austrii na koszt Spółdzielni, a następnie rolnicy spłacają za nie kredyt oprocentowany na 0% przez 3 lata).

Spółdzielnia udziela ponadto nieoprocentowanych pożyczek (na 100% wartości) na zakup:

- urządzeń chłodniczych o pojemności od 500 do 22 tys. litrów (kredyt na 5 lat),
- hal udojowych,
- regenerację pulsatorów,
- na budowę obór,
- na zakup kwot mlecznych,

a także pożyczek 3% na zakup maszyn do zbioru zielonek.

Spółdzielnia jest zarządzana przez grupę doświadczonych fachowców i dobrych organizatorów produkcji, postawiła na ludzi wykształconych, specjalistów, których wiedzę i doświadczenie wykorzystuje przez wiele lat. Nie przechodziła też reorganizacji, w przeciwieństwie do innych spółdzielni z woj. podlaskiego.

Wysokie wymagania co do jakości skupowanego mleka spowodowały jednak redukcję liczby dostawców z 21 tys. do ok. 1500 obecnie, średnim stadem 40 krów na gospodarstwo i wydajności mlecznej 7800 litrów/rok od krowy, z czego produkcja towarowa mleka wynosi 6300 litrów od krowy.

Mleko odbierane jest wyłącznie w gospodarstwach, posiadających zbiorniki. Całkowicie zrezygnowano z odbioru mleka z punktów skupu. O cenie mleka w tej spółdzielni decyduje przede wszystkim jakość mleka i posiadanie certyfikatu o spełnianiu wymogów sanitarno-weterynaryjnych przez gospodarstwo, a także ilość udziałów, jakie posiada członek spółdzielni i wielkość dostawy (w niektórych spółdzielniach również za prowadzenie użytkowości mlecznej krów).

Spółdzielnia utworzyła Fundusz celowy przez potrącanie umownej kwoty od każdego litra dostarczanego mleka, który jest przeznaczany na modernizację gospodarstw. Oficjalnie korzystać z niej mogą wszyscy członkowie spółdzielni. Potrącane są też z niego opłaty za pisma branżowe dla hodowców bydła (inne spółdzielnie prowadzą sprzedaż środków produkcji, takich jak folia do kiszenia pasz, środki czystości, pasze treściwe i in., a nawet prowadzą własne stacje CPN). W efekcie współpracy nastąpiła modernizacja gospodarstw mleczarskich poprzez poprawę wyposażenia gospodarstw w maszyny i urządzenia do produkcji zwierzęcej oraz zmianę technologii produkcji mleka i żywienia bydła. Jednocześnie nastąpiła poprawa jakości mleka poprzez zwiększenie liczby gospodarstw z większą skalą chowu krów w gospodarstwach.

2.4. Główne problemy mleczarstwa w województwie podlaskim

Barierami wzrostu produkcji mleka w regionie i jego przetwórstwa są przede wszystkim:

- „głód” ziemi (wysoka cena ziemi i dzierżaw),
- niskie plony roślin uprawnych (w warunkach słabych gleb i suszy),
- kwotowanie mleka, krajowe i regionalne, wysoka cena kwot mlecznych w obrocie między rolnikami,
- wysoka obsada bydła na jednostkę powierzchni – problem zagospodarowania odchodów zwierzęcych zagrożeniem dla środowiska,
- struktura zasiewów – wysokie uprofilowanie uprawy roślin (kukurydza i trawy w gospodarstwach mlecznych, a zboża w gospodarstwach trzodowych),
- problem zdrowotności zwierząt (brak słomy – węglowodanów w diecie, częsta wymiana stada, brak żywienia pastwiskowego, rozwój chorób),
- trudności w tworzeniu grup producenckich,

- problem przestawienia się na chów bydła mięsnego (drogie jałówki ras mięsnych),
- wysokie koszty foliowania sianokiszzonek,
- niewykorzystane moce przerobowe istniejących zakładów mleczarskich i konkurencja o surowiec dobrej jakości,

Podsumowanie i wnioski

Sektor mleczarski jest istotnym ogniwem gospodarki żywnościowej kraju, ze względu na duże znaczenie w dochodach z chowu i przerobu mleka, jak również znaczenie produktów mleczarskich w wyżywieniu i wydatkach konsumentów oraz w handlu zagranicznym.

Integracja Polski z UE miała pozytywny wpływ na modernizację mleczarstwa w naszym kraju, w tym gospodarstw mleczarskich. Modernizacja ta była możliwa przy znacznej pomocy środków budżetowych i unijnych (przedakcesyjnych i strukturalnych) oraz dzięki współpracy rolników ze służbami doradczymi spółdzielni (integracji pionowej) jak również ODR-ów, uczelni, oddziałów regionalnych ARiMR i in. instytucji. Jednak należy podkreślić, że zasadnicze przemiany w mleczarstwie były skutkiem wcześniej opracowanej i konsekwentnie wdrażanej strategii rozwoju tej branży, co w efekcie skutkowało poprawą jakości produkowanego mleka i wzrostem liczby gospodarstw specjalistycznych. Mimo wielu pozytywnych zmian, nadal integracja pozioma w tej branży jest na niskim poziomie, a skutkiem ubocznym procesu modernizacji była eliminacja z produkcji mleka wielu gospodarstw utrzymujących mniejsze stada krów i wzrost zróżnicowania regionalnego pod względem produkcji i skupu mleka.

Dalszy rozwój branży ogranicza kwotowanie mleka w kraju, w dodatku regionalne, co nie pozwala na pełniejsze wykorzystanie obecnie dobrej koniunktury wyrobów mleczarskich na rynkach światowych.

Województwo podlaskie może być wzorem współpracy między producentem-dostawcą mleka a spółdzielnią w branży mleczarskiej, jak również dla innych branż, oraz wzorem aktywności rolników odnośnie wykorzystania środków pomocowych na modernizację gospodarstw. Poza tym proces koncentracji zarówno w produkcji, jak i w przetwórstwie mleka w województwie podlaskim jest na tyle wysoki, że umożliwia stosowanie wyższych cen za mleko dla dostawców.

Ponieważ kwotowanie mleka jest hamulcem rozwoju branży mleczarskiej w kraju i w regionach, Polska powinna wnioskować o zwiększenie kwoty mlecznej lub wcześniejsze zniesienie kwotowania mleka.

Należy sprzyjać obrotowi ziemią rolniczą, poprzez rozwój formy dzierżawy (i jej sformalizowanie), która jest dotąd w wielu wypadkach niesformalizowana.

Renty strukturalne powinny być ustalone na odpowiednich warunkach i poziomie; powinny także zostać zniesione dopłaty bezpośrednie dla właścicieli gruntów, którzy je wydzierżawiają.

Wskazane jest zmniejszanie ryzyka produkcji w warunkach niedoboru wody, poprzez budowę zbiorników retencyjnych w regionach intensywnego rozwoju rolnictwa, regulację stosunków wodnych drogą nawodnień deszczownicami. Powinna być także rozwijana produkcja wyrobów mleczarskich metodami ekologicznymi.

Pożądane jest także rozwój chowu bydła mięsnego, m.in. poprzez promowanie wzrostu spożycia mięsa wołowego oraz nowelizację ustawy odnośnie systemu ubezpieczeń upraw i zwierząt.

Należy tworzyć sprzyjające warunki do rozwoju działalności, w zakresie produkcji regionalnych wyrobów mleczarskich, także dla małych i średnich przedsiębiorstw lub innych jednostek (grup producentów, firm prywatnych) niebędących członkami spółdzielni.

Bibliografia

GUS: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*. Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa 2006.

GUS: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2006*, Warszawa 2006.

Nowakowski S.: *Produkcja i skup mleka oraz organizacja skupu mleka – zmiany strukturalne wobec integracji z Unią Europejską*, maszynopis, Krajowy Związek Spółdzielni Mleczarskich – Związek Rewizyjny, Warszawa 2005.

Rada Gospodarki Żywnościowej przy Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi: *Raport o stanie i perspektywach rozwoju przemysłu rolno-żywnościowego*, Warszawa, maj 2006.

Stan i tendencje rozwoju gospodarki Ukrainy

Wstęp

Skuteczny rozwój gospodarki Ukrainy we współczesnych warunkach jest ściśle powiązany z wszechstronnym rozwojem jej regionów, rolniczą i przemysłową specjalizacją, a także racjonalnym wykorzystaniem bogactw naturalnych, zwalczaniem skutków ekologicznych i technologicznych katastrof. Wymagać to będzie wprowadzania progresywnych, oszczędnych technologii, konkurencyjnej produkcji, budowy nowoczesnej infrastruktury rynkowej, produkcyjnej i transportowej oraz zwiększania eksportu towarów. Determinuje to potrzebę przyspieszenia przebudowy strukturalnej branż gospodarki oraz spełnienia następujących warunków:

- kompleksowej oceny (ilościowej i wartościowej) warunków naturalnych (klimatycznych, glebowych, zasobów bogactw naturalnych itp) w każdym regionie, co będzie sprzyjało ich pełnemu i właściwemu wykorzystaniu z zachowaniem zasad ochrony środowiska naturalnego;
- uwzględnienia zróżnicowania poziomu rozwoju regionalnego, mimo podobnych warunków przyrodniczych i potencjału produkcyjnego, co znajduje odzwierciedlenie w regionalnym zróżnicowaniu jakości życia ludności;
- zachowania dynamiczności ocen w czasie, co pozwoli na opracowanie prognostycznych szacunków, z uwzględnieniem ewentualnych zmian warunków ekologicznych i gospodarczych oraz ich negatywnych konsekwencji;
- uwzględnienia efektów zwrotnych (bumerang-efektów) wynikających z wykorzystywania bogactw naturalnych, polegających na obowiązkowym uwzględnieniu w rachunkach ekonomicznych wzajemnego wpływu gospodarczej działalności człowieka i środowiska naturalnego.

1. Regionalne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne Ukrainy

Kompleksowy rozwój ekonomiczny regionów Ukrainy zależy od stanu i poziomu wykorzystania zasobów przyrodniczych, potencjału zawodowo aktywnej ludności, zasobów naukowo-technicznych, odziedziczonej struktury gospodarki i pozostałych czynników. Dlatego we współczesnych warunkach obiektywnej oceny poziomu rozwoju branż gospodarki i charakteru ekonomicznego wzrostu regionalnego można dokonać wyłącznie za pomocą głównych mierników społeczno-gospodarczego rozwoju regionów (tabela 1).

Jak wynika z tabeli 1, obwody Ukrainy bardzo się różnią ogólną powierzchnią i liczbą ludności. Na przykład: powierzchnia obwodu Odeskiego zajmuje 33,3 tys. km² i jest 4,1 razy większa od powierzchni obwodu Czernowieckiego (8,1 tys. km²); w obwodzie Donieckim jest 5,1 razy więcej mieszkańców niż w obwodzie Czernowieckim (według stanu na dn. 01.01.2007 r. odpowiednio: 4580,6 tys. oraz 906,3 tys. osób). Ma to wpływ na zróżnicowanie wskaźników ekonomicznych.

Badania wykazały, że w latach 1990-2006 zróżnicowanie regionów pod względem podstawowych wskaźników ekonomicznych zwiększyło się. Na przykład poziom PKB w 1990 r. był 6,3 razy wyższy w obwodzie Donieckim w porównaniu z obwodem Czernowieckim, a w 2005 r. przewaga ta powiększyła się do 17,7 razy (PKB w obwodzie Donieckim wyniósł 58,0 mln grn¹, tj. 11,6 mln USD, podczas gdy w obwodzie Czernowieckim – 4,2 mln grn, tj. 0,84 mln USD).

Przykładowe relacje pozostałych wskaźników kształtowały się w 2006 r. następująco:

- wartość produkcji rolnictwa w obwodzie Kijowskim była 3,4 razy wyższa niż w obwodzie Czernowieckim (Kijowski: 6376 mln grn, tj. 1275,2 mln USD, Czernowiecki: 1882 mln grn, tj. 376,4 mln USD);
- inwestycje kapitałowe w obwodzie Donieckim były 9,7 razy wyższe niż w Tarnopolskim (Doniecki: 11728 mln grn, tj. 2345,6 mln USD, Tarnopolski: 1214 mln grn, tj. 242,8 mln USD);
- bezpośrednie inwestycje z kapitałem zagranicznym w obwodzie Dniepropietrowskim były 51,8 razy wyższe niż w obwodzie Tarnopolskim (Dniepropietrowski: 2331,9 mln USD, Tarnopolski: 45,0 mln USD);
- inwestycje na rynku nieruchomości w obwodzie Kijowskim były 12,4 razy wyższe niż w obwodzie Mikołajewskim – (Kijowski: 1729 mln grn, tj. 345,8 mln USD, Mikołajewski: 140 mln grn., tj. 28,0 mln USD);

¹ Oficjalną walutą Ukrainy jest hrywna = 100 kopiejek (skrót ukraiński – grn). Hrywna weszła do obiegu w 1996 r. w związku z reformami ekonomicznymi na Ukrainie. Kodem walutowym hrywny według ISO 4217 jest: UAH.

- wartość detalicznego obrotu towarowego w obwodzie Donieckim była 55,9 razy wyższa niż w Tarnopolskim (Doniecki: 96574,5 mln grn., tj. 19314,9 mln USD, Tarnopolski: 1726,9 mln grn., tj. 345,38 mln USD);
- poziom eksportu towarów w obwodzie Donieckim był 107,6 razy wyższy niż w Tarnopolskim (Doniecki: 8776,6 mln USD, Tarnopolski – 81,6 mln USD);
- poziom dochodów w przeliczeniu na 1 mieszkańca w obwodzie Donieckim był 1,5 razy wyższy niż w obwodzie Zakarpackim (Doniecki: 8933,9 grn, tj. 1786,78 USD, Zakarpacki: 5991,5 grn, tj. 1198,3 USD).

Wysokimi wartościami większości wskaźników rozwoju ekonomicznego wyróżniały się obwody: Doniecki, Dniepropietrowski, Kijowski, Zaporozki, Charkowski, Połtawski i miasto Kijów. W latach 1990-2006 wymienione obwody istotnie wyprzedzały pod względem poziomu rozwoju gospodarczego pozostałe regiony kraju.

Ponieważ najważniejszym wskaźnikiem poziomu rozwoju gospodarczego rozwoju jest wartość PKB na jedną osobę, podano zróżnicowanie tego wskaźnika w poszczególnych regionach kraju z podziałem na trzy grupy: słabo rozwiniętych, średnio rozwiniętych i liderów. Zróżnicowanie poziomu PKB między najbogatszym regionem (obwód Doniecki – PKB na 1 osobę wynosi 12490 grn, tj. 2498 USD) a najbiedniejszym (obwód Tarnopolski – 4603 grn, tj. 920,6 USD) wynosi 2,7 razy (tabela 2).

Do regionów słabo rozwiniętych zostały zaliczone te obwody, w których PKB na 1 osobę kształtował się do 6500 grn i było 2,0-1,5 raza mniejszy od wartości średniej dla całej Ukrainy. Są to: Czernowiecki (najniższa wartość PKB na 1 osobę równa 4662 grn, tj. 932,4 USD) oraz obwody: Winnicki, Wołyński, Żytomierski, Zakarpacki, Kirowogradzki, Rówieński, Sumski, Chersoński, Chmielnicki, Czernihowski, a także Autonomiczna Republika Krym (najwyższa w tej grupie wartość PKB na 1 osobę wynosiła 6180 grn, tj. 1236 USD).

Do grupy regionów średnio rozwiniętych zaliczono obwody, w których wartość PKB na 1 osobę kształtowała się między 6501 a 9500 grn i była najbardziej zbliżona do średniej krajowej (1,3-1,1 poniżej średniej). Są to obwody: Iwano-Frankowski, Lwowski, Mikołajewski i Czerkawski. W tych regionach obok sektora agrarnego rozwijają się także branże przemysłu.

Do grupy liderów zaliczono obwody w których wartość PKB na 1 osobę wynosiła 9501 lub więcej grn, a więc była 1,5 raza wyższa niż średnio w kraju. Są to obwody: Kijowski, Dniepropietrowski, Doniecki, Zaporozki i Połtawski. W tych obwodach PKB na jedną osobę kształtował się na poziomie 14 491 grn (2898,2 USD), tj. 1,5 raza większym niż średnio na Ukrainie. Zbliżone wskaźniki do grupy liderów wykazują także obwody o dobrze rozwiniętych branżach przemysłu, jak: Odeski, Charkowski, Ługański.

Tabela 1. Zróżnicowanie społeczno-ekonomicznego poziomu rozwoju obwodów na Ukrainie w 2006 roku

Obwody	Udział obwodów w % (kraj = 100)						Dochody na 1 osobę (średnia w kraju = 100)
	Powierzchnia	Ludność	PKB	Produkcja rolnicza	Towarowy obrót detaliczny	Bezrobotni wg SOP	
Charkowski	5,2	6,0	5,8	5,3	5,2	5,6	100,5
Chersoński	4,7	2,4	1,5	3,7	1,0	3,2	83,6
Chmielnicki	3,4	2,9	1,8	3,8	0,9	3,6	90,1
Czernihowski	5,3	2,5	1,7	3,7	0,4	3,0	96,2
Czerkawski	3,5	2,8	2,0	5,3	0,9	3,8	88,4
Czernowecki	1,3	1,9	1,0	2,0	3,1	3,0	78,2
Dniepropietrowski	5,3	7,3	9,3	6,3	11,1	5,6	110,5
Doniecki	4,4	9,8	13,1	5,3	14,5	8,5	113,3
Iwano-Frankowski	2,3	3,0	2,2	2,6	9,9	3,1	83,4
Ługański	4,4	5,1	4,5	3,0	2,5	5,4	92,8
Lwowski	3,6	5,5	3,9	4,5	2,8	6,4	96,6
Kijowski	4,7	3,8	3,5	6,7	2,9	3,4	100,0
Kirowogradzki	4,1	2,3	1,6	4,0	0,5	2,7	86,5
Mikołajewski	4,1	2,6	2,2	3,2	2,5	3,5	93,4
Połtawski	4,8	3,3	4,1	5,2	1,7	3,4	103,6
Rówieński	3,3	2,5	1,6	2,9	1,2	3,2	83,8
Odeski	5,5	5,1	4,7	4,9	4,1	3,7	88,5
Sumski	3,9	2,6	1,8	3,0	0,5	3,0	95,7
Tarnopolski	2,3	2,4	1,2	3,0	0,3	2,8	80,9
Winnicki	4,4	3,6	2,3	5,7	0,6	3,3	90,6
Wołyński	3,3	2,2	1,5	3,0	1,6	2,7	83,7
Zakarpacki	2,1	2,1	1,5	2,2	4,9	2,7	76,0
Zaporoski	4,5	4,0	4,5	4,0	2,9	3,8	110,9
Żytomierski	4,9	2,8	1,7	3,4	0,6	3,8	85,5
AR Krym ^a	4,3	4,2	2,9	3,3	1,0	3,2	84,2

^a Autonomiczna Republika Krym.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Ukrainy 2007, Kijów.

Do słabo rozwiniętych regionów Ukrainy można zaliczyć 13 obwodów, w których mieszka 35,8% ludności Ukrainy. Te obwody zajmują 47,5% powierzchni kraju, a ich udział w krajowym PKB wynosi tylko 22,7%.

Analiza danych zawartych w tabeli 2 wskazuje na niski poziom efektywności polityki regionalnej. Istnieje więc pilna potrzeba wprowadzenia fundamentalnych przedsięwzięć w zakresie rozwoju gospodarczego w najmniej rozwiniętych regionach, gdyż może to spowolnić gospodarkę w regionach liderach.

Tabela 2. Regionalne zróżnicowanie w poziomie rozwoju Ukrainy według grup obwodów wydzielonych na podstawie wielkości PKB/osobę w 2006 roku

Wyszczególnienie	Grupy obwodów według wielkości PKB/osobę					Ukraina ogółem
	I	II	III	IV	V	
	w hrywnach (grn)* (5 grn = 1 USD)					
	do 5000	5001- -6500	6501- -8000	8001- -9500	9501 i więcej	
Liczba obwodów w grupie	2	11	4	3	5	25
PKB w USD/osobę	4662	6180	6992	8708	14491	6954
Produkcja rolnicza w USD/osobę	2131	2500	2280	1650	1644	2028
Gęstość zaludnienia osób/km ²	92	56,5	80	83	111	77
Udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności kraju (%)	57,8	43,8	43,2	22,5	17,4	31,9
Wartość środków trwałych na 100 km ² powierzchni (w tys. grn)	131,6	108,4	177,0	230,1	427,6	211,6
Odnowa kapitału, %	4,0	4,6	6,0	5,8	5,8	5,5
Inwestycje w USD/osobę	40,7	143,4	140,4	264,0	662,4	335,0
Eksport w USD/osobę	96,4	272,8	498,2	613,9	1633,0	823,3
Import w USD/osobę	144,2	267,0	420,5	603,1	1822,8	965,5
Dochód w grn/osobę	6273	6854	7229	7431	9539	7888
PKB na 100 km ² obszaru w tys. grn	42,8	34,3	55,9	72,3	161,3	73,1
PKB na 100 grn środków trwałych	32,5	31,6	31,6	31,6	37,8	34,6

* 1 USD = 5 hrywien (grn).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Ukrainy 2007, Kijów.

2. Miejsce rolnictwa w gospodarce Ukrainy

Rolnictwo jest branżą gospodarki niezbędną do życia w każdym państwie. Na Ukrainie produkcja tego sektora stanowi ponad 80% ogólnej konsumpcji produktów spożywczych. Produkcja tej branży jest niezbędnym, ważnym warunkiem rozwoju społeczeństwa.

Dla Ukrainy, która weszła na drogę gospodarki rynkowej, rolnictwo ma ważne znaczenie, ponieważ stanowi jedną z największych branż gospodarki. Potwierdzają to wysokie wartości podstawowych wskaźników makroekonomicznych. Na przykład, udział rolnictwa w PKB na Ukrainie w 1990 r. wynosił 24,4%. W trakcie reformowania sektora rolnego (1991-2006) wskaźnik ten zmniejszał się i w kolejnych latach wynosił: w 1993 – 21,5%, w 1995 – 13,4%, w 2001 – 16,7%, w 2003 – 12,1% i w 2005 – 10,4%.

Powodem tak dużego spadku udziału produkcji rolnictwa w PKB był kryzys i zróżnicowanie cen na wyroby przemysłowe (wolne ceny) i produkcji rolniczej (zaniżone ceny). „Nożyce cen” kształtowały się niekorzystnie dla rolnictwa (udział rolnictwa w PKB jest obecnie istotnie zaniżony).

Mimo tego że liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się z 15,8 do 14,9 mln osób, udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności zmniejszył się z 32,0 do 31,9%, zatrudnienie w rolnictwie zmniejszyło się z 4,3 do 3,6 mln osób, co stanowiło odpowiednio: 21,3 i 17,4% ludności ogółem, to nadal rolnictwo zajmuje ważne miejsce w gospodarce Ukrainy, na co wskazuje wzrost produkcji w rolnictwie (w cenach stałych 2005 r.) z 77,9 do 94,9 mld grn (odpowiednio: 15,58 i 18,98 mld USD).

Rolnictwo, także ze względu na jego dużą skalę, odgrywa ważną rolę w kształtowaniu się rynkowej gospodarki Ukrainy, dzięki swoim specyficznym cechom, m.in.:

- rolnictwo cechuje wysoka konkurencyjność wewnątrz sektora, ponieważ na początku 2007 r. funkcjonowało ponad 57,8 tys. przedsiębiorstw o różnych formach własności. Tak znaczna ilość przedsiębiorstw na rynku jest jedną z przyczyn stwarzania wysokiego konkurencyjnego środowiska między rolniczymi producentami;
- rolnictwo Ukrainy w przyszłości ma stać się ważnym źródłem eksportu, zarówno surowca, jak i gotowych produktów spożywczych. Dlatego powstają na dużą skalę rolnicze zakłady, co zapewni podniesienie urodzajności ziem, przyspieszenie wdrażania oszczędnych technologii i na tej bazie podniesie konkurencyjność produkcji oraz zwiększy asortyment eksportu. W ten sposób rolnictwo będzie odgrywać ważną rolę w rozwoju gospodarki Ukrainy. Zakłada się zwiększenie asortymentu produkcji i eksportu produktów żywnościowych.

Należy podkreślić, że rolnictwo jest branżą, która może normalnie się rozwijać tylko pod jednym warunkiem – pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, w formie krótko- i średnioterminowych kredytów, dla realizacji bieżącej i długookresowej działalności. Niestety, większość rolniczych przedsiębiorstw ponosi straty; brakuje im także środków finansowych na modernizację bazy maszynowej w celu właściwej mechanizacji głównych procesów produkcyjnych, odbudowy materialnej i technicznej bazy, wprowadzania progresywnych, oszczędnych technologii produkcji.

W tabeli 3 przedstawiono dynamikę produkcji rolniczej według kategorii przedsiębiorstw na Ukrainie w latach 1990-2006.

Tabela 3. Dynamika produkcji rolniczej według kategorii przedsiębiorstw na Ukrainie (w cenach stałych z 2005 r., w mln grn)

Wyszczególnienie	Lata					Relacja w 2006 r. do	
	1990	1995	2000	Średnia 2001-2005	2006	1990	Średnia 2001-2005
	w mln grn					w %	
	Wszystkie branże gospodarki						
Produkcja rolnicza razem	145875	94795	77889	86993	94895	65,1	109,1
w tym: roślinna	66560	49371	43570	49581	54909	85,2	110,7
zwierzęca	79315	45424	34316	37412	39986	50,4	106,9
	Rolnicze przedsiębiorstwa^a						
Produkcja rolnicza razem	101299	48626	26478	30672	37008	36,5	120,7
w tym: roślinna	49914	27268	17820	20247	23200	46,5	114,6
zwierzęca	51385	21358	8658	10425	13808	26,9	132,4
	w tym: gospodarstwa farmerskie^b						
Produkcja rolnictwa razem	(-)	583	1308	2677	4097	(-)	153,0
w tym: roślinna	(-)	453	1156	2445	3660	(-)	149,7
zwierzęca	(-)	130	152	232	437	(-)	188,4
	Gospodarstwa domowe rolnicze^c						
Produkcja rolnicza razem	44576	46169	51411	56322	57887	129,9	102,8
w tym: roślinna	16646	22103	25753	29335	31709	190,5	108,1
zwierzęca	27930	24066	25658	26987	26178	93,7	97,0

^a Średnia powierzchnia przedsiębiorstwa rolniczego wynosiła 308 ha. ^b Średnia powierzchnia gospodarstwa farmerskiego wynosiła 80,3 ha. ^c Średnia powierzchnia gospodarstwa domowego rolniczego wynosiła 0,5 ha.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Statystyczny Ukrainy 2007, Kijów.

Jak wynika z tabeli 3, w latach 1990-2006 nastąpił duży spadek produkcji rolniczej w przedsiębiorstwach rolniczych; natomiast w gospodarstwach domowych wystąpił jej wzrost. Od 2001 r. na Ukrainie obserwuje się pozytywny trend zwiększania produkcji we wszystkich gospodarstwach. W 2006 r. w stosunku średniej lat 2001-2005 miał miejsce wzrost produkcji rolniczej o 9,1%. Większa dynamika wzrostu cechowała produkcję roślinną – wzrost o 10,7%, słabsza zwierzęcą – wzrost o 6,9%. Najwyższą dynamikę wzrostu odnotowano w gospodarstwach farmerskich, przy czym wyższa dynamika cechowała produkcję zwierzęcą (wzrost o 88,4%) niż roślinną (wzrost o 49,7%). W gospodarstwach domowych wystąpiły tendencje odwrotne: spadek produkcji zwierzęcej, a wzrost w produkcji roślinnej.

Na Ukrainie w latach 1990-2007 występowała stała tendencja do zmniejszenia produkcji prawie wszystkich podstawowych surowców rolnych. Zwiększyła się jedynie produkcja ziarna słonecznika, ziemniaków i warzyw. Spadek poziomu produkcji większości podstawowych surowców rolnych był wynikiem

spadku plonów większości roślin rolniczych i produktywności zwierząt gospodarskich. Zmniejszyła się powierzchnia zasiewów oraz pogłowie bydła. Do pozostałych czynników negatywnie wpływających na poziom produkcji rolniczej należały: niedoskonałość mechanizmu regulacji cen w sektorze rolniczym oraz niedostateczna motywacja do wzrostu produkcji (tabela 4).

Tabela 4. Poziom produkcji rolniczej na Ukrainie, w mln ton

Wyszczególnienie	Zbiory i produkcja – średnio w latach					2006-2007 do:	
	1990	1991- -1995	1996- -2000	2001- -2005	2006- -2007	1990	2001- -2005
	w mln ton					w %	
Zboża	51,0	38,4	27,1	35,7	31,8	62,4	89,1
Buraki cukrowe	44,3	31,3	16,7	15,1	19,7	44,5	130,5
Ziarno słonecznika	2,6	2,2	2,6	3,5	4,7	180,8	134,3
Ziemniaki	16,7	17,3	16,6	18,5	19,3	115,6	104,3
Warzywa	6,7	5,7	5,4	6,5	7,4	110,4	113,8
Owoce i jagodowe	2,9	1,9	1,6	1,5	1,3	44,8	86,7
Mięso	4,4	3,0	1,8	1,6	1,7	38,6	106,2
Mleko	24,5	19,1	13,9	13,7	13,3	54,3	97,1
Jaja (mld szt)	16,3	12,0	8,6	11,5	14,2	87,1	123,5
Wełna (tys. ton)	29,8	20,8	5,6	3,3	3,3	11,1	100,0

Źródło: Opracowanie własne.

W latach 2001-2007 zwiększył się obszar zasiewów roślin zbożowych, m.in.: pszenicy ozimej, żyta, kukurydzy oraz ziemniaków i warzyw, co było podstawową przyczyną zmniejszenia spadku produkcji rolniczej.

Negatywnym zjawiskiem jest istotne zwiększenie powierzchni zasiewów słoneczników, ponieważ uprawa tej rośliny wymaga płodozmianu, gdyż bardzo wyjaławia glebę (słoneczniki po słonecznikach powinny być uprawiane nie częściej niż co 10 lat). Niestety wielu producentów rolnych siewa słoneczniki co rok, zwłaszcza na wydzierżawionych ziemiach i tym samym niszczy urodzajną warstwę gleby. Na przykład, zasiewy słoneczników w 2007 r. przekroczyły optymalne obszary zasiewów w obwodach: Ługańskim, Zaporoskim, Mikołajewskim, Chersońskim i Donieckim o 2,0-2,5 razy. Znaczenie w strukturze zasiewów głównych produktów rolniczych przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5. Dynamika powierzchni zasiewów i zmian struktury głównych upraw rolniczych na Ukrainie (wszystkie gospodarstwa)

Kultury	Średnio za rok					2006-2007 do	
	1990	1991- 1995	1996- 2000	2001- 2005	2006- 2007	1990 r.	2001- -2005
Zboża, tys. ha	14583	14112	13763	14794	14816	+233	+22
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	45,0	44,7	44,8	55,5	57,3	+12,3	+1,8
Buraki cukrowe tys. ha	1607	1509	1072	805	712	-895	-93
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	5,0	4,8	3,9	3,0	2,1	-2,2	-0,2
Słoneczniki, tys. ha	1636	1737	2507	3320	3784	+2148	+464
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	5,0	5,5	8,2	12,4	14,6	+9,6	+2,2
Ziemniaki, tys. ha	1429	1570	1564	1570	1458	+29	-11
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	4,4	5,0	5,1	5,9	5,6	+1,2	-0,3
Warzywa gruntowe w tys. ha	456	482	490	478	460	+4	-18
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	1,4	1,5	1,6	1,8	1,8	+0,4	-
Pastewne w tys. ha	11999	11466	9140	5058	3152	-8847	-1906
– w % do ogólnego obszaru zasiewów	37,0	36,3	29,7	19,0	12,2	-24,8	-6,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Polityki Agrarnej Ukrainy.

Zmniejszenie produkcji zbóż w 2007 r. było skutkiem zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych czynników. Zgodnie z danymi Ministerstwa Polityki Agrarnej Ukrainy², susza, jaka wystąpiła w 2007 r., objęła około 10 mln ha w południowych i południowo-wschodnich regionach. Ponadto wystąpiły grad, wiosenne pyłowe huragany na południu, inne przyrodnicze czynniki, co nie pozwoliło rolnikom uzyskać prognozowanego poziomu produkcji oraz oczekiwanych dochodów.

Do subiektywnych czynników zmniejszających plony zbóż należą: nieprzestrzeganie technologii, zakłócania terminów siewu, nieprzestrzeganie płodzmianów, uchybienia w organizacji nasiennictwa, niewdrażanie naukowych zaleceń i in. Na przykład, w 2007 r. udział zasiewów zbóż w strukturze zasiewów ogółem był większy od norm opracowanych przez ośrodki naukowe o 10-14% w następujących obwodach: Odeskim, Sumskim i Tarnopolskim, a w AR Krym zboża zajęły aż 73% ogólnej powierzchni zasiewów w tym obwodzie. W obwodach nie dotrzymywano także innych ważnych technologicznych

² W literaturze przedmiotu spotyka się także tłumaczenie na: Ministerstwo Polityki Rolnej Ukrainy.

zaleceń, m.in. właściwego terminu wysiewu roślin ozimych (w 2007 r. prawie 30% ozimin zostało wysianych po zalecanym terminie siewu); w przypadku od 3 do 15% powierzchni zasiewów użyto nasion poniżej trzeciej klasy reprodukcji, a na 5-32% powierzchni zasiewów nie zastosowano nawożenia mineralnego.

Ministerstwo Polityki Agrarnej Ukrainy przyjęło kompleksowy branżowy program „Rozwój produkcji zboża na Ukrainie do 2015 roku”, którego realizacja da możliwość utrzymania produkcji zboża do końca wyznaczonego okresu w wysokości do 50 mln. ton rocznie. Na eksport będzie przeznaczony 13-15 mln ton zboża rocznie.

Główne regiony produkcji zbóż wysokiej jakości: pszenicy – Stepowa strefa i południowe rejony Lasostepu; kukurydzy – Stepowo-leśna strefa; jęczmienia – znaczna część Polesia i północne rejony Lasostepu.

W ostatnich latach istotnie zmniejszyły się zasiewy buraków cukrowych. W 2007 r. obszar uprawy buraków cukrowych wynosił 610 tys. ha, tj. o 2,6 razy mniej niż w 1990 roku. W 2008 r. nastąpiło dalsze zmniejszenie obszaru zasiewów buraków cukrowych. Główną przyczyną tego spadku były niskie ceny skupu surowca, które nie pokrywały kosztów uprawy buraków cukrowych (w warunkach inflacji). Uprawa buraków cukrowych koncentruje się w rejonach wokół cukrowni w obwodach: Winnickim, Połtawskim, Chmielnickim, Czerkawskim, Kijowskim i Tarnopolskim.

Na Ukrainie prowadzona jest polityka zmniejszania powierzchni uprawy słoneczników do naukowo uzasadnionego i ekologicznie bezpiecznego poziomu, tj. do ok. 1,8-2 mln ha, na rzecz zwiększania areалу uprawy rzepaku i soi. W tym celu został opracowany i jest wdrażany program produkcji rzepaku na okres 2005-2010. W 2007 r. zebrano ponad 1 mln ton rzepaku, tj. o 1,7 razy więcej niż w 2006 r. Ogólny obszar zasiewów rzepaku wyniósł ok. 800 tys. ha, tj. 1,9 razy więcej niż w 2006 roku. Planuje się zwiększenie areалу uprawy rzepaku o ok. 10% do 2010 roku.

Nadal zmniejsza się ogólna powierzchnia zasiewów, zwłaszcza pod uprawy pastewne. W 2007 r. uprawy pastewne zajmowały obszar 3028 tys. ha, tj. o 4 razy mniej w porównaniu 1990 rokiem. Jednocześnie nastąpił znaczny spadek pogłowia zwierząt, m.in. bydła.

Wszystkie rolnicze uprawy na Ukrainie cechują niskie plony. Analiza wykazała znaczne zróżnicowanie regionalne plonów roślin zbożowych i strączkowych. Dla przykładu, w 2006 r. plon pszenicy średnio w kraju, wynosił 25,3 q/ha i kształtował się od 18,2 q/ha w obwodzie Łużańskim (najniższy poziom) do 30,4 q/ha w obwodzie Czerkawskim (najwyższy poziom). Plony kukurydzy na ziarno kształtowały się od 21,3 q/ha w obwodzie Zaporoskim do 67,2 q/ha w Żytomierskim (tabela 6).

Tabela 6. Plony głównych upraw rolniczych na Ukrainie (w q/ha)

Wyszczególnienie	Plony w q/ha (średnio w okresie)					2006-2007 w % do	
	1990	1991- -1995	1996- -2000	2001- -2005	2006- -2007	1990	2001- -2005
Zboża i strączkowe	35,1	27,2	25,9	24,1	21,5	61,3	89,2
Buraki cukrowe	276	207	156	188	277	100,4	147,3
Słonecznik	15,8	12,7	10,4	10,5	12,4	78,5	118,1
Ziemniaki	117	110	106	118	132	112,8	111,9
Warzywa gruntowe	149	118	110	113	161	108,1	142,5
Owoce i jagodowe	42,7	29,8	38,4	48,9	45,0	105,4	92,0
Winogrona	58,3	33,2	51,7	46,8	39,7	68,1	84,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Instytutu Rolnictwa przy AR Ukrainy.

W 2006 r. najniższe plony buraków cukrowych wystąpiły w obwodach: Zaporoskim (171 dt/ha), a najwyższe w Czernihowskim (351 dt/ha); słonecznika analogicznie: w Żytomierskim (7,8 dt/ha) i Rówieńskim (20,7 dt/ha); ziemniaków: w Odeskim (82 dt/ha) i Czernihowskim (166 dt/ha). Analiza wykazała, że różnica pomiędzy najniższym a najwyższym poziomem plonów poszczególnych upraw wynosiła od 1,7 do 3,2 razy. Jeszcze większe zróżnicowanie w plonach upraw rolniczych występuje między poszczególnymi przedsiębiorstwami rolniczymi. Wszystko to świadczy o istotnych brakach w organizacji produkcji oraz niewykorzystaniu rezerw w celu poprawienia podstawowych wskaźników ekonomicznych sektora rolniczego.

Należy zaznaczyć, że niski poziom plonów upraw rolniczych w większości przedsiębiorstw Ukrainy ma negatywny wpływ na rentowność produkcji, zwłaszcza tej najbardziej pracochłonnej (tabela 7).

Jak wynika z tabeli 7, w okresie 1990-2006 opłacalną była tylko produkcja zbóż i słonecznika. Jednocześnie produkcja buraków cukrowych, ziemniaków i warzyw w analizowanym okresie była nieopłacalna. Bardzo ważną kwestią dla Ukrainy jest przekształcenie kompleksu rolniczo-przemysłowego w wysokowydajny i konkurencyjny na rynkach światowych sektor gospodarki.

Konkurencyjność agrarnego sektora jest pojęciem wielostronnym, cechuje się możliwością konkurowania na rynkach wewnętrznym i zewnętrznym. Konkurencyjność każdej branży zależy w głównej mierze od wartości i kosztów produkcji danej branży. Konkurencyjność produkcji zabezpiecza skuteczną gospodarczą działalność przedsiębiorstw.

Tabela 7. Dynamika rentowności produkcji rolniczej na Ukrainie (%)

Lata	Produkcja rolnicza						
	Razem	zboża	ziarno	słoneczniki	buraki cukrowe	ziemniaki	warzywa gruntowe
1990	42,6	98,3	275,1	236,5	29,5	27,2	27,6
1991	56,2	114,6	166,2	307,6	59,9	150,4	60,3
1992	118,9	206,5	346	541,6	142,9	233,8	72,8
1993	116,2	214,6	361,1	505,6	143,5	68,6	39,4
1994	57,8	123,2	214,1	224,1	66	112,1	106,8
1995	13,6	55,5	85,6	170,9	31,2	34,3	12,8
1996	-11,7	29,7	64,6	53	3,8	6,4	-26,5
1997	-24,1	14,5	37,5	19,4	-10,4	-24,1	-37,4
1998	-29,5	-3,3	1,9	22	-12	-18,6	-25,2
1999	-22,1	8,0	12,0	54,5	-14,8	-12,5	-12,8
2000	-1,0	30,8	64,8	52,2	6,1	14	-1,7
2001	18,3	35,8	43,3	68,7	1,5	11,4	-0,8
2002	4,9	22,3	19,3	77,9	-8,6	24,2	8,9
2003	12,6	41,7	45,8	64,3	6,2	33,5	30,9
2004	8,1	20,3	20,1	45,2	-0,8	-0,7	-5,0
2005	6,8	7,9	3,1	24,3	4,8	17,8	16,1
2006	2,8	11,3	7,4	20,7	11,1	56,2	14,8

Źródło: Opracowanie własne.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się trzy rodzaje konkurencyjności produkcji:

- grupa pierwsza: produkcja konkurencyjna (nasiona słonecznika, jego przetwory, nasiona rzepaku i soi oraz ich przetwory);
- grupa druga: produkcja potencjalnie konkurencyjna (mięso drobiowe i wieprzowe, warzywa, jaja, mleko, miód);
- grupa trzecia: produkcja o niskiej konkurencyjności (mięso wołowe, cukier, len, owoce, winogrona).³

Dla każdej grupy, w celu podniesienia efektywności produkcji, zaplanowano intensyfikację produkcji poprzez wprowadzenie progresywnych i oszczędnych technologii oraz odnowienie głównych zasobów. Wszystko to wymaga 1,6-2-krotnego zwiększenia obrotowych kosztów produkcji i pozyskania inwestycji w kwocie ok. 1 mld USD w ciągu 3-4 lat.

Dla drugiej grupy przewidziano dodatkowo stworzenie warunków do szybkiego wzrostu konkurencyjności poprzez pozyskiwanie inwestycji, odpowiedniego wsparcia ze strony państwa, wykorzystanie wewnętrznych rezerw oraz restrukturyzację niektórych branż;

³ Skala według prof. dr hab. M. Parchomets.

Dla trzeciej grupy założono, że branże powinny rozwijać się poprzez wykorzystanie wewnętrznych rezerw i państwowego wsparcia oraz restrukturyzację niektórych branż. Należy zaznaczyć, że w strukturze eksportu Ukrainy planuje się zmniejszenie udziału surowców, a zwiększenie udziału ich przetworów. W strukturze eksportu planuje się spadek udziału surowców na rzecz wzrostu udziału przetworów.

Ukraina ma realne możliwości eksportować corocznie 15-20 mln ton zboża, w tym nie mniej niż 7 mln ton pszenicy. Dlatego produkcja powinna kształtować się na poziomie 45-50 mln ton zboża rocznie. To potwierdza urodzaj zboża w 2008 roku.

3. Perspektywy modernizacji rolnictwa ukraińskiego

W 2007 r. park maszynowy rolniczych przedsiębiorstw Ukrainy liczył:

- 182,5 tys. traktorów (średnio 10 na 1000 ha użytków rolnych);
- 44,3 tys. kombajnów zbożowych (4 na 1000 ha powierzchni zasiewów zbóż bez arealu kukurydzy);
- 7,7 tys. maszyn do zbioru buraków (15 na 1000 ha powierzchni uprawy buraków);
- 4,2 tys. kombajnów do zbioru kukurydzy (7 na 1000 ha powierzchni zasiewów kukurydzy).

Zasoby energetyczne w przedsiębiorstwach rolniczych wynosiły na początku 2008 r. 59,2 mln KM (322 KM na 1000 ha powierzchni zasiewów).

W celu przyspieszenia odnowy parku maszynowego producentów rolnych, Ukraina prowadzi finansowanie programu zakupu ciągników, maszyn i urządzeń rolniczych produkcji krajowej i wyposażenia na warunkach finansowego leasingu. Zajmuje się tym Narodowa Spółka S.A. „Ukragrolizing”. Ciągniki, maszyny i urządzenia rolnicze udostępniane są na warunkach finansowego leasingu przy odsetkach w wysokości 3,1% rocznie na okres 3-7 lat (I rata spłaty stanowi 15% wartości zakupu). Zaletą tej formy jest:

- niższa niż w bankach stawka roczna,
- znacznie mniejsza suma zastawu, aniżeli w komercyjnych bankach,
- szerokie możliwości wykorzystania własnych obrotowych kosztów,
- niezmiennie warunki finansowego leasingu w długim okresie.

Podkreślamy także, że w 2007 r. kompania „Ukragrolizing” przekazała rolniczym producentom na warunkach finansowego leasingu 1504 szt. maszyn i urządzeń na sumę 246,7 mln grn (49,34 mln USD), w tym 414 traktorów i 61 kombajnów. Ze sprawozdania programu budżetowego „Częściowa rekompensa-

ta wartości zaawansowanej techniki rolniczej własnej produkcji” wynika, że w 2007 r. rolnicy-produccenci nabyli 3137 szt. maszyn i urządzeń rolniczych na sumę 429,7 mln grn (85,94 mln USD). Na warunkach ulgowego kredytowania producenci rolni nabyli w 2007 r. 3803 szt. maszyn i urządzeń na ogólną wartość ok. 2 mld grn (400 mln USD).

Planuje się wprowadzenie nowoczesnych, energooszczędnych i bezpiecznych technologii, maszyn i urządzeń, m.in. wieloczynnościowych agregatów rolniczych, wdrożenie technologicznych procesów oszczędnego gospodarowania ziemią.

Opracowywane są programy, które stworzą warunki pozyskiwania inwestycji na produkcję biopaliw. Dnia 22 grudnia 2006 roku Rząd Ukrainy przyjął państwowy program rozwoju produkcji i wykorzystania biopaliw. W programie przewidziano doprowadzenie do 2010 r. produkcji biodiesla do 623 tys. ton. W 2007 r. stworzono ponad 20 obiektów do produkcji biodiesla w skali mikro (dla potrzeb tych obiektów). Eksperci obliczyli, że potencjalne możliwości Ukrainy pozwolą uzyskać do 2020 r. roczną produkcję: bioetanolu – ok. 4 mln ton; biodiesla – ok. 3 mln ton; biogazu – 10 mln m³; biomasy ok. 8 mln ton.

4. Rozwój przemysłu spożywczego Ukrainy

Przetwórstwem rolno-spożywczym na Ukrainie zajmuje się ponad 22 tys. przedsiębiorstw, w których pracuje ponad milion pracowników. Są to następujące branże: spożywcza, mięsna, mleczarska i rybna⁴. W branży spożywczej wyróżnia się specjalistyczne gałęzie produkcji, jak: piekarnicza, cukrownicza, olejowo-tłuszczowa, makaronowa, owocowo-warzywnicza, cukiernicza, browarnicza, winiarska oraz napoje bezalkoholowe i in.

Udział przemysłu przetwórstwa spożywczego stanowił w 2007 r. 14,3% ogólnej produkcji przemysłowej na Ukrainie; branża ta zajmuje jedno z najważniejszych miejsc w gospodarce i jest potężnym ogniwem finansowania budżetu. W 2007 r. przedsiębiorstwa branży przetwórstwa spożywczego wniosły do budżetu krajowego około 10,5 mld grn (2,1 mld USD) w formie podatków i obowiązkowych opłat, tj. o 1,7 mld grn (340 mln USD) więcej aniżeli w 2006 roku. W branżach przemysłu spożywczego wprowadzano innowacyjne energooszczędne technologie z wtórnym wykorzystaniem zasobów surowca i energii, nowe technologiczne procesy i energooszczędne technologie produkcji oraz magazynowania żywności.

⁴ Nazwy są tłumaczeniem nazw przyjętych na Ukrainie.

Przemysł cukrowniczy powoli zwiększał produkcję cukru: z 1456 tys. ton w 2003 r. do 1788 tys. ton w 2004 r.; do 1900 tys. ton w 2005 r.; do 2597 tys. ton w 2006 r. i do 1860 tys. ton w 2007 roku. W tym sektorze przetwórstwa ważną rolę odgrywa uprawa buraków cukrowych, będących podstawowym surowcem w produkcji cukru, który z kolei jest głównym surowcem w procesie produkcji wyrobów cukierniczych. Charakterystyczną cechą uprawy buraków cukrowych na Ukrainie jest jej duże zróżnicowanie regionalne, wynikające m.in. z dużego zróżnicowania jakości gleb i stabilności produkcji w poszczególnych obwodach. Buraki cukrowe uprawiane są na powierzchni ok. 1200 tys. ha, w tym strefa stabilnej produkcji wynosi ok. 800 tys. ha, a strefa produkcji obciążonej ryzykiem – ok. 400 tys. ha. W 2007 r. obszar zasiewów buraków cukrowych wyniósł 584,0 tys. ha, zebrano 17 064,8 tys. ton, plon wyniósł 292 q/ha. Skup buraków cukrowych prowadziło 110 cukrowni. Głównym zadaniem branży jest jej modernizacja. Przedsiębiorstwa branży już wydały ok. 100 mln grn (20 mln USD) na wdrożenie energooszczędnych i efektywnych technologii.

W produkcji spirytusu wiodącą pozycję zajmuje Państwowy Koncern „Ukrspirt”, w skład którego wchodzi 76 zakładów produkcyjnych. W 2008 r. koncern wyprodukował 28 mln dal spirytusu, 2,6 mln dal wódki i innych alkoholowych wyrobów wysokoprocentowych oraz 16 mln dal wyrobów spirytusowych technicznego przeznaczenia o łącznej wartości 1,74 mln grn (95% tego typu produkcji na Ukrainie). Średnio moce produkcyjne zakładów wchodzących w skład koncernu wykorzystywane są w około 51%. Obecnie 68% dochodów koncernu generuje 10 zakładów. Kolejne 10 zakładów wstrzymało kilka lat temu swoją produkcję przy jednoczesnym utrzymywaniu zatrudnienia (na te zakłady przypada 77% zadłużenia koncernu). Poziom eksportu produkcji w 2008 roku obniżył się o 42% do 5,3 mln dal spirytusu. Ukraiński rynek zapotrzebowania na spirytus i jego pochodne szacowany jest na 20-22 mln dal spirytusu rocznie. Natomiast możliwości zbytu produkcji ukraińskich zakładów spirytusowych na rynki zagraniczne ocenia się na 10 mln dal spirytusu rocznie. Państwowy Koncern „Ukrspirt” podjął decyzję o zamknięciu nierentownych zakładów produkcyjnych. Koncern przewiduje, że w 2009 r. produkcja zostanie wstrzymana w tych zakładach, które w 2008 r. przyniosły stratę (33 z 76 zakładów). Część ekspertów z branży opowiada się za jak najszybszą prywatyzacją koncernu⁵.

Ministerstwo Polityki Agrarnej Ukrainy zatwierdziło „Program rozwoju branży spirytusowej na lata 2007-2011”. Program ten przewiduje produkcję bioetanolu, spirytusu na potrzeby techniczne, biopaliwa i organizację produkcji

⁵ www.kiev.trade.gov.pl [za:] „Ekonomiczeskije Izwiestia”, „Kommersant”, „Unian”.

biogazu (metanu z produktów fermentacji). Wszystko to pozwoli na zachowanie wytwórczego potencjału branży spirytusowej oraz stworzenie warunków dla jej skutecznego rozwoju poprzez przekształcenie części nadmiernej produkcji. Ocenia się, że wprowadzenie urządzeń do produkcji biogazu pozwoli sektorowi spirytusowemu Ukrainy na zastąpienie ok. 52% zapotrzebowania na gaz ziemny. Wartość energetyczna biogazu stanowi 60-70% ekwiwalentu wartości gazu ziemnego.

Produkcja słodczy⁶ na Ukrainie skoncentrowana jest w 28 specjalistycznych przedsiębiorstwach (ich udział w krajowej produkcji słodczy wynosi ok. 62%) i ok. 800 małych i średnich przedsiębiorstwach lokalnego przemysłu spożywczego. W 2007 r. produkcja słodczy na Ukrainie wyniosła 1,08 mln ton. Liderami w produkcji tej branży są obwody Doniecki (20%) i Kijowski (12,5%). Wysoki udział odnotowano także w obwodach: Połtawskim, Winnickim, Dniepropietrowskim i Charkowskim (11-6,2 %). W ciągu ostatnich pięciu lat produkcja słodczy na Ukrainie zwiększyła się o 42,7%.

Odbiorcami ukraińskich słodczy było w 2007 r. 40 krajów świata. Eksport ogółem wyniósł 331,6 tys. ton o wartości 569 mln USD. Do UE wyeksportowano 12,7 tys. ton o wartości 24,6 mln USD.

Na Ukrainie w ostatnim okresie zaznaczył się także trend wzrostowy w produkcji mleczarskiej i mięsnej. Poszerzający się asortyment krajowych wyrobów mleczarskich praktycznie wyeliminował ich import, a produkcja przetworów mięsnych była w 2007 r. 2,1 razy wyższa niż w 2001 roku. Wdrażany jest również system zarządzania jakością ISO. Ten system wprowadzony jest już w wielu zakładach przetwórstwa mleka.

Jednym z głównych zadań branż przetwórstwa mięsno-mlecznego jest wdrożenie technologii energooszczędnych i ekologicznych oraz produkcji bezodpadowej, co będzie sprzyjało podwyższaniu konkurencyjności produkcji krajowej na rynkach krajowych i zagranicznych.

Podsumowanie i wnioski

- Na Ukrainie występuje duże zróżnicowanie regionalne poziomu rozwoju gospodarczego. Różnice w wielkości obszaru, liczbie mieszkańców, gęstości zaludnienia oraz poziomie PKB na 1 osobę, a także innych wskaźnikach rozwoju ekonomicznego między obwodami wynoszą od kilku do kilkunastu razy.
- Ze względu na poziom rozwoju gospodarczego regiony zostały podzielone na trzy grupy: słabo rozwinięte, średnio rozwinięte i liderzy.

⁶ Produkcja słodczy obejmuje: cukierki, ciasta z kremami, bez bułeczek słodkich i czekolady.

- Do regionów słabo rozwiniętych zostało zaliczonych 13 obwodów. Są to rejony, w których PKB na 1 osobę był niższy od 2,0 do 1,5 raza od wartości średniej dla całej Ukrainy. W słabo rozwiniętych regionach Ukrainy mieszka 35,8% ludności Ukrainy. Te obwody zajmują 47,5% powierzchni kraju, a ich udział w krajowym PKB wynosi tylko 22,7%.
- Do grupy regionów średnio rozwiniętych zaliczono 4 obwody. Są to rejony, w których PKB na 1 osobę był niższy od 1,3 do 1,1 razy od wartości średniej dla całej Ukrainy. W tych rejonach obok sektora agrarnego rozwijają się także branże przemysłu,
- Do grupy liderów należy 5 obwodów. Są to rejony w których PKB na jedną osobę był o 1,5 raza wyższy od wartości średniej dla całej Ukrainy. Do tej grupy zalicza się także dodatkowo 3 obwody o zbliżonych wartościach wskaźników jak grupa liderów. Są to obwody o dobrze rozwiniętych branżach przemysłu.
- Na Ukrainie realizowane są państwowe programy modernizacji, przyśpieszania odnowy parku maszynowego, wprowadzania nowoczesnych technologii, ekologizacji produkcji rolniczej. Działania uwzględniające ochronę środowiska naturalnego są priorytetowe.
- Zakłada się wprowadzanie nowoczesnych energooszczędnych i bezpiecznych technologii, maszyn i urządzeń, m.in. wieloczynnościowych agregatów czy wdrożenie technologicznych procesów oszczędnego gospodarowania ziemią. Powstają programy pozyskiwania inwestycji na produkcję rolniczą przeznaczoną na cele pozażywnościowe, m.in. na cele energetyczne (np. bioetanol, biodiesel).

Bibliografia:

Varnaliy Z. (red.). 2005: Regiony Ukrainy. *Problemy i priorytety socjalno-ekonomicznego rozwoju*. Monografia, Znannya Ukrainy, s. 498.

Galczynski S., Gejets V. M. and other, 2004: *Strategy of social and economic development of Ukraine (2004-2015)*. The way of European integration. National Institute of Strategic Researches, Institute of Economic Forecasting; Ministry of Economic and European Integration of Ukraine. Kijów, VC Derzchomstat of Ukraine.

Czerewko G., Iwanicka G. 2003: *Problemy ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich na Ukrainie*. [w:] *Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich* pod red. A. Czudca.T.1. Rzeszów, UR, s. 42-49.

Społeczno-ekonomiczne problemy rozwoju wsi ukraińskiej i obszarów wiejskich. 2005: Materiały siódmego Ogólnoukraińskiego Kongresu Ekonomistów Rolnictwa. Kijów, s. 83.

Rolno-przemysłowy kompleks Ukrainy – stan, tendencje i perspektywy rozwoju. Materiały informacyjno-analityczne, 2005, red. P.T. Sabłuk i in., IAE, Kijów.

Parchomets M. (red.), 2005: *Organizacyjno-ekonomiczne podstawy rozwoju sektora przemysłu spożywczego*, Tarnopol, TNEU "Ekonomiczna dumka", s. 346.

Parchomets M.: *Kondycja i perspektywy regionalnego rozwoju ekonomicznego przemysłu spożywczego*, Zeszyty naukowe, Tarnopol, TNEU „Ekonomiczna dumka”, № 1 styczeń-marzec, 2006.

Закони України „Про продовольчу безпеку України” (реєстр. № 8098 від 07.09.2005).

Закони України „Про державний земельний кадастр” (реєстр. № 5394 від 09.04.2004).

Постанова Кабінету Міністрів України від 22.12.2006 р. №1774, „Про затвердження Програми розвитку виробництва дизельного біопалива”, Київ.

Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2006 р. N 451, „Про затвердження Програми розвитку спиртової, лікєро-горілочаної та виноробної галузей на 2007-2011 роки”, Київ.

www.ukrstat.gov.ua

www.minagro.kiev.ua

www.minregionbud.gov.ua

www.kiev.trade.gov.pl

Strategia rozwoju gospodarstw rolnych w perspektywie kilkunastu lat we Francji i w Polsce

1. Określenie pojęcia i zakresu strategii rozwoju rolnictwa

Szukając odpowiedzi na pytanie, jakie mogą być treści i formy strategii rozwoju rolnictwa, wykorzystany będzie w tym opracowaniu praktyczny przykład treści i zakresu francuskiej strategii rozwoju rolnictwa w horyzoncie czasowym od 2007 r. do lat 2020-2025¹.

Najważniejsze wskazania francuskiej strategii rozwoju rolnictwa są następujące:

1. W wyniku wdrażania przez wielkie kraje Azji, a także niektóre inne kraje – ekonomii szybkiego rozwoju gospodarczego oraz szybkiego rozwoju demograficznego ludzkości świata, a także w wyniku wzrostu zapotrzebowania na produkty rolne na cele paliw płynnych, kończy się epoka nadwyżek produkcji żywności, a rozpoczyna się epoka wielkiego wzrostu popytu na surowce rolne, a co za tym idzie, czas wzrostu cen surowców rolnych i żywności. Przez kilka dekad, tj. od chwili obecnej aż do znalezienia nowych nośników energii, zapotrzebowanie na surowce będzie się zwiększać.
2. W okresie do 2025 r. francuskie rolnictwo powinno zwiększyć produkcję roślinną o około 24%, a jednocześnie ze względów ekologicznych, obniżyć o 12% zużycie nawozów azotowych.
3. W 2005 r. rolnictwo francuskie składało się z 284 tys. gospodarstw profesjonalnych, 188 tys. gospodarstw prowadzonych przez emerytów i rencistów oraz 72 tys. gospodarstw wielokierunkowych. W horyzoncie czasowym do lat 2020-2024, rolnictwo powinno powiększyć liczbę sprawnych gospodarstw profesjonalnych do 346 tys. gospodarstw rolnych o średniej powierzchni 84 ha.
4. W najbliższych dekadach powinny istnieć trzy następujące kategorie gospodarstw: małe – równoważne ekonomicznie z gospodarstwami o rocznych zbiorach pszenicy z 12 do 24 ha; średnie – o wielkości równoważnej rocznym zbiorom pszenicy z 24 do 150 ha oraz duże – o wielkości równoważnej rocznym zbiorom pszenicy od 150 do 375 ha. Strategia nie mówi nic o większych gospodarstwach.

¹ 1) *Perspectives pour l'agriculture française et la PAC*. Rapport des travaux du Conseil de novembre 2006 à septembre 2007 à l'attention de Michel Barnier, ministre de l'Agriculture et de la Pêche. Conseil de Prospective Européenne et Internationale pour l'Agriculture et de la Pêche. Paris 2007. 2) *La situation de l'agriculture dans l'Union européenne*. Rapport 2002 (publié en relation avec le Rapport général sur l'activité de l'Union européenne – 2002). Commission européenne, Bruxelles - Luxembourg, 2004.

5. Francja nie zaleca naśladowania Australii, Kanady i USA pod względem wielkości obszarowej gospodarstw rolnych. We Francji uważa się, że europejskie wielkości powinny być dostosowane do europejskiej gospodarki w rolnictwie.
6. W ciągu kilkunastu lat powinno ukształtować się rolnictwo post-rodzinne. Post-rodzinne przedsiębiorstwa powinny być dziedziczne. W okresie do 2020-2025 powinno powstać 40% podmiotów produkcji rolnej będących przedsiębiorstwami opartymi na statutach spółek handlowych. Rolnicze spółki oparte na statutach handlowych – to post-rodzinne rolnictwo. Przedsiębiorstwa post-rodzinnego rolnictwa powinny zapewnić rolnictwu francuskiemu zdolność konkurencyjną na rynkach Unii i rynkach świata.
7. Autorzy francuskiej strategii uważają, że odcięcie dopłat od produkcji zagraża rozwojowi produkcji zwierzęcej oraz utrzymywaniu rolnictwa na ziemiach najsłabszych. Francuskie rolnictwo nie może jednak blokować negocjacji rozpoczętych w Doha, a więc musi się zgodzić na całkowite odcięcie dotacji od produkcji. Francja obecnie łącznie z Hiszpanią i Portugalią mają specyficzny sposób redystrybucji dotacji.
8. Strategia francuska określa dystrybucję środków na cele dopłat po całkowitym ewentualnym odcięciu dopłat od produkcji i ziemi – jako cierniowy problem polityków i ekonomistów. Nie ma bowiem konstytucyjnych przesłanek ani kryteriów prawnych i moralnych do tego, aby określić, komu i ile dać dopłat.
9. Rolnictwo musi ponosić odpowiedzialność za ochronę gleb i wód słodkich (zarówno wglębnych, jak i powierzchniowych). Źródłem ochrony muszą być środki publiczne, a nie rolnicze. Za 30 lat ok. 40% ludności świata będzie ciągle przeżywać stesy deficytu wody pitnej.
10. We francuskim rolnictwie nie ma znamion bezrobocia i przeludnienia. Publikacja założeń do strategii rozwoju rolnictwa francuskiego ułatwia również określenie strategicznych kierunków rozwoju rolnictwa polskiego.

2. Wyzwania strategiczne dla polskiego rolnictwa

Strategicznymi wyzwaniami dla polskiego rolnictwa są:

- wzrost produkcji żywności o wysokiej jakości, a także w dostatecznej ilości, na potrzeby kraju i dla zrównoważenia importu i eksportu żywności i surowców, oraz eksport na rynki europejskie i światowe produktów i surowców, o ile jest to możliwe. Podobnie jak Francja, Polska może na cele żywnościowe i energetyczne zakładać wzrost produkcji rolnej o około 25% w ciągu najbliższych 20 lat;
- polskie rolnictwo powinno produkować znaczną ilość nośników energii na produkcję paliw płynnych, w postaci spirytusu suchego lub stałej masy. Pol-

ska powinna być jednym z krajów wiodących w Europie w produkcji paliw odnawialnych w oparciu o surowce rolne;

- rolnictwo stać się powinno głównym podmiotem ochrony ekologicznej polskiej przestrzeni i ochrony środowiska. Wszystkie nakłady na ochronę wód powinny być pokrywane ze środków publicznych;
- wyzwaniem dla rolnictwa jest zapewnienie odpowiedniego dynamizmu w rozwoju ekonomicznym strefy wiejskiej.

2.1. Zagrożenia w realizacji zadań polskiego rolnictwa

Zagrożenia wyrażać się mogą w następujących procesach:

po pierwsze: blisko 20-letnim zastojem w produkcji rolnej;

po drugie: brakiem spójności działań przemysłu przetwórczego i rolnictwa. Przemysł realizując swoje interesy, wymaga od rolnictwa dużych dostaw partii towaru, jednolitych partii surowców, a jednocześnie unika kontraktów produkcji. Z wyjątkiem przemysłu drobiowego, nie ułatwia innowacji. Zachowuje się jak czynnik obcy, który w każdej chwili może importować surowiec spoza granic kraju. Tylko w niektórych regionach, rolnicy potrafią się organizować w grupy producenckie. Setki tysięcy drobnych rolników staje się bierną masą, czekającą na ingerencję państwa, gdy tymczasem jedynie organizacja gospodarstw w grupy producenckie warunkuje zdolności konkurencyjne. Sprawę mógłby zmienić przemysł przez kontraktację, ale tego nie czyni. Niespójność dążeń przemysłu i rolnictwa może przekształcać się z zagrożenia w barierę rozwoju i postępu. Wymaga to szczególnych działań. Bez aktywności w organizacji rolnictwa, realizacja tych zadań będzie trudna, a nawet niemożliwa;

po trzecie: zagrożeniem dla realizacji zadań rolnictwa jest zbyt mały udział gospodarstw rolnych, zdolnych do reprodukcji rozszerzonej i innowacji w użytkowaniu ziemi rolniczej. Każdy kraj dąży do tego, aby co najmniej 75-80% ziemi rolniczej było w użytkowaniu sprawnych, rozwojowych gospodarstw. W Polsce tylko ok. 50% UR jest w użytkowaniu gospodarstw rozwojowych.

Reprezentacyjne badania GUS wykazały, że w 2007 r. istniało w kraju 245 tys. gospodarstw, których nadwyżka standardowa brutto wynosiła na 1 gospodarstwo nie mniej niż 8 ESU. Przyjmuje się w oparciu o analizy, że tylko ta grupa gospodarstw będzie miała zdolności do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Pozostałe gospodarstwa nie będą miały takiej zdolności. Szacuje się, że 245 tys. gospodarstw osiągających rocznie 8 ESU i więcej na 1 gospodarstwo uprawiało ok. 8,5 mln ha UR, a więc niewiele ponad 50%. Można więc stwierdzić, iż połowa użytków rolnych znajduje się we władaniu gospodarstw nie-

zdolnych do reprodukcji rozszerzonej, a więc niezdolnych do nakładów na racjonalną ich uprawę.

W Polsce proces polaryzacji przejawia się w tym, że swój stan rozwojowy umacnia zaledwie od kilku do ok. 25% gospodarstw w różnych makroregionach. Natomiast zdecydowana większość gospodarstw rolnych staje się powoli podmiotami marginalnymi z punktu widzenia rynku i źródeł utrzymania. Innymi słowy, 12% gospodarstw rozwija się, a 88% zmierza do marginalizacji i peryferyzacji.

3. Zróżnicowanie gospodarstw rolnych w różnych makroregionach oraz ich zdolności do zwiększania produkcji i wdrażania innowacji oraz współpracy z przemysłem przetwórczym

W Polsce nawet w regionach o dużym rozdrobnieniu agrarnym, ziemia musi być z rozsądkiem dzielona między obszary osadniczo-komunalne, infrastrukturalne, rolnicze i leśne. Nie ma możliwości rezygnacji z rolnictwa w żadnym makroregionie, regionie, gminie czy też nawet wsi. Rolnictwo powinno istnieć w całym kraju.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej stwierdza, że podstawą ustroju rolnego są gospodarstwa rodzinne. Pojęcie gospodarstwa rodzinnego jest od ponad 30 lat inaczej rozumiane w Polsce niż w Europie Zachodniej. W Polsce pojęcie gospodarstwa rodzinnego oznacza gospodarstwo rolne jako własnościową wspólnotę rodzinną. Obecnie taką wspólnotą rodzinną jest zarówno działka ziemi poniżej 1 ha, jak i przedsiębiorstwo o powierzchni ponad 300 ha. Do niczego to nie zobowiązuje ani rolników, ani państwa. Natomiast w krajach Europy Zachodniej od 1968 r., tj. od opublikowania memorandum S. Mansholta, pojęcie gospodarstwa rodzinnego oznacza gospodarstwo, które zapewnia miejsce pracy co najmniej 1 osobie, a także źródło utrzymania w całości lub w większości dla rodziny. S. Mansholt wyraźnie sugerował, że gospodarstwo rodzinne posiada zdolności do odtwarzania potencjału produkcyjnego oraz postępu rolniczego. Gospodarstwa, które nie są zdolne do zatrudniania określonej liczby osób oraz do zapewniania źródła utrzymania, są jedynie gospodarstwami marginalnymi, peryferyjnymi. Tak więc stwierdzenie w Polsce, że polityka rolna wspiera gospodarstwa rodzinne, oznacza wspieranie prawne wspólnoty rodzinnej, a w krajach UE stwierdzenie to oznacza, że polityka rolna wspiera gospodarstwa o określonych cechach rozwojowych, tj. zdolnościach do zatrudnienia, innowacji, racjonalności i konkurencyjności. Jest to zasadnicza różnica, zarówno pod względem społecznym, jak i prawnym.

Wobec takich rozbieżności w interpretacji pojęcia gospodarstwa rodzinnego w Polsce, potrzebna jest zmiana podejścia do pojęcia gospodarstwa rodzinnego na interpretację podobną jak w rozwiniętych krajach UE. Wtedy będzie możliwe skupienie uwagi na wspieraniu konkurencyjnych racjonalnych gospodarstw.

Informacje, które pozwalają określić podział gospodarstw rolnych w różnych makroregionach na gospodarstwa zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego i nakładów na inwestycje oraz na gospodarstwa, które takiej zdolności nie posiadają prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Charakterystyka gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w 2007 roku

Zdefiniowana cecha gospodarstwa	Polska	Makroregiony					
		Centralny	Południowy	Wschodni	Północno-zachodni	Południowo-zachodni	Północny
PKB na 1 mieszkańca w 2005 r. w zł	25767	35090	25412	18236	25824	25115	22874
Gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą w 2007 r. wg GUS w tys.	2390,9	489,9	551,7	672,2	274,2	186,2	220,7
Liczba gospodarstw rolnych w klasie wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU (rozwojowych) w 2007 r. w tys.	245,4	20,4	9,9	63,8	56,4	16,4	50,0
Liczba gospodarstw marginalnych przypadająca na 1 gospodarstwo rozwojowe	9,1	24,0	55,7	10,5	4,8	11,3	4,2
Liczba gospodarstw w klasie wielkości ekonomicznej od 6 do 8 ESU, które mają szansę przekształcić się w gospodarstwa rozwojowe (wg danych w 2007 r.) w tys.	83,0	24,0	5,3	23,9	12,8	5,0	11,9
Przyrost liczby gospodarstw rolniczych w klasie wielkości ekonomicznej 8 ESU i większych w latach 2002-2007 w tys.	30,0	6,5	2,4	9,1	7,0	1,5	4,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych statystycznych GUS.

Z tabeli 1 wynika, że udział gospodarstw marginalnych w stosunku do gospodarstw rozwojowych jest wielce zróżnicowany. Nie wszystkie gospodarstwa marginalne sąsiadują bezpośrednio z gospodarstwami rozwojowymi. W sytuacji, kiedy na 1 gospodarstwo rozwojowe przypada wiele gospodarstw marginalnych, nie można zakładać łatwego przepływu ziemi. Rolnicy nie chcą wydzierżawiać małych kawałków ziemi od dalekich sąsiadów. Stąd trzeba zakładać, iż proces koncentracji ziemi trzeba rozłożyć na dwa etapy:

- pierwszym etapem powinno być zagęszczenie sieci gospodarstw rozwojowych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych,
- w drugim etapie powinny istnieć silne bodźce służące koncentracji ziemi w gospodarstwach rozwojowych.

Można założyć, iż w skali województwa czy makroregionu te dwa etapy mogą być realizowane równocześnie. W jednej gminie może być sytuacja umożliwiająca dopiero zagęszczanie sieci gospodarstw rozwojowych, a w drugiej gminie sieć gospodarstw rozwojowych może okazać się wystarczająca do nasilania działań koncentracyjnych.

Na obszarach, gdzie brak jest gospodarstw rozwojowych, trzeba oferować np. renty strukturalne tym rolnikom, którzy przekażą grunty np. w drodze dzierżawy sąsiadom, aby mogli oni stworzyć gospodarstwo rozwojowe. Tymczasem Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi zmniejszyło udział środków na renty rozwojowe z 9% na 5% całości środków. Trzeba przywrócić proporcję z lat 2004-2006 i uznać, że w Polsce poprawa struktury agrarnej może dokonywać się głównie przez dzierżawy ziemi, a nie przez sprzedaż.

4. Niezbędne korekty w redystrybucji środków unijnych

Celowe jest rozważenie dokonania następujących zmian w redystrybucji środków przeznaczonych na dopłaty:

po pierwsze: wyłączyć z dopłat osoby, które nie prowadzą realnej działalności rolniczej,

po drugie: podnieść granicę dopłat do 3 ha w powiatach, gdzie bezrobocie jest niższe niż 5%, a w powiatach, gdzie bezrobocie jest większe niż 5% dopłaty powinny wynosić więcej niż 500 euro,

po trzecie: zaprzestać dopłat z tytułu posiadania ziemi użytkowanej jako pola golfowe, lotniska itp,

po czwarte: realizować dopłaty tylko do 300 ha UR. Użytkownicy obszarów powyżej 300 ha powinni otrzymywać dopłaty do 300 ha. Zamiast realizować dopłaty jako zasiłki socjalne – trzeba budować na wsi nowe miejsca pracy pozarolniczej.

5. Uwarunkowania rozwoju wsi polskiej w okresie do 2025 roku

W 11 województwach zachodnich, południowych i północnych pracuje tytu mieszkańców wsi poza rolnictwem, ilu pracuje ich w rolnictwie. Nie jest to jeszcze taka sytuacja, jak w krajach Europy Zachodniej, gdzie często 75% ludności mieszkającej we wsi pracuje poza rolnictwem, a 25% w rolnictwie, ale tendencja na to wskazuje. Natomiast w 5 województwach wschodnich udział ludno-

ści wiejskiej pracującej poza rolnictwem wynosi tylko około 50% tej liczby, jaka pracuje w rolnictwie. Można ocenić takie zjawisko jako depresję ekonomiczną.

Również wielu rolników, użytkowników małych gospodarstw rolnych, mogłoby wydzierżawić ziemię sąsiadom i podjąć stałą pracę. Ten proces jest hamowany przez brak pozarolniczych miejsc pracy. Miejsc pracy pozarolniczej na wsi nikt Polsce nie zbuduje. To muszą zbudować Polacy. Podobnie jak w krajach Europy Zachodniej, na wsi musi powstać wiejska gospodarka pozarolnicza o strukturze uniwersalnej, która zapewni miejsca pracy dla około 75% zdolnej do pracy ludności wiejskiej. Dzięki pomocy Unii Europejskiej tworzona jest we wsiach infrastruktura, warunkująca powstawanie pozarolniczej gospodarki wiejskiej na miarę potrzeb. Pomoc UE wymaga istotnego wsparcia endogenicznymi siłami. Bez tego nie powstanie wiejska gospodarka pozarolnicza na miarę potrzeb, a więc na miarę około 75% miejsc pracy dla zdolnej do pracy ludności wiejskiej. Chodzi więc docelowo o 1,5-2,0 mln miejsc pracy dostępnych dla ludności wiejskiej. To też pozwalałoby w przyszłości wykorzystać cały wiejski potencjał ludzki. Rolnictwo docelowo wykorzystywać będzie nie więcej niż 25% wiejskiego potencjału ludzkiego. Dodać należy, że wykorzystanie potencjału ludzkiego wsi jest nie tylko sprawą wiejską – jest sprawą narodową. Prognozy demograficzne przewidują wzrost ludności wiejskiej z 38 do 41% w 2030 roku.

Niezbędne jest więc tworzenie Narodowego Funduszu Wspierania Gospodarki Pozarolniczej na Wsi. Fundusz ten byłby źródłem rozbudowy na wsi gospodarki pozarolniczej i jednocześnie źródłem wsparcia finansowego tworzenia przedsiębiorstw komunalnych, spółdzielczych, spółek i innych, obliczonych na realizację celów publicznych. Obecnie nie podkreśla się, że w miastach będzie się budować przemysł oraz inne miejsca pracy dla ludności wiejskiej. Wieś musi się więc zindustrializować, rozwinąć usługi, tworzyć nowe miejsca pracy, żyjąc i pracując w regionach wiejskich. Źródłem wpłat na Narodowy Fundusz Wspierania Gospodarki Pozarolniczej na Wsi mogą być m.in.:

po pierwsze: opłaty za ziemię przeznaczoną na cele pozarolnicze, w tym też za ziemię, która użytkowana jest od kilku lat przez podmioty pozarolnicze, bez formalnych decyzji. W ciągu ostatnich 20 lat pomniejszył się bowiem areał użytków rolnych o 2 mln ha, a nie ma formalnych potwierdzeń. Uporządkowanie tej sprawy powinno przynosić korzyści Funduszowi,

po drugie: opłaty za czerpanie surowców budowlanych i innych metodą odkrywkową,

po trzecie: część podatku adiacenckiego,

po czwarte: opłaty za duże ilości wody pitnej, pobieranej przez różne przedsiębiorstwa na cele niespożywcze,

po piąte: opłaty od innych procesów gospodarczych w rejonach wiejskich.

Na wsi „gaśnie” ok. 1,0 mln gospodarstw rolnych, będących podstawowym źródłem utrzymania. Oczekiwać można, że co najmniej połowa z nich przekaze ziemię gospodarstwom rozwojowym. Trzeba więc tworzyć pozarolnicze miejsca pracy.

Można rozważyć także postulat przeznaczenia 0,5% podatku dochodowego od osób prawnych na cele Funduszu Wspierania Gospodarki Pozarolniczej na Wsi. W Polsce podatek od osób prawnych należy do najniższych w Europie. Cel, jakim jest inwestowanie w nowe miejsca pracy pozarolniczej nie powinien budzić sprzeciwu. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi zamierza sprzedać wszystkie grunty państwowe polskim rolnikom przed terminem wejścia pełnej liberalizacji kupna-sprzedaży polskiej ziemi osobom fizycznym i prawnym zamieszkałym na terenie Unii Europejskiej. Terminy te – to lata 2012 w części kraju oraz 2016 w pozostałych częściach kraju. Kwestia dotyczy ok. 2 mln ha UR. Cel jest następujący: sprzedać polskim rolnikom, zanim prawo do kupna polskiej ziemi nabędą wszyscy rolnicy UE.

Jak widać z powyższego, w Polsce w tym zakresie jest wiele trudnych problemów, m.in.:

po pierwsze: ziemia ta jest w dzierżawie, gdyż dotychczasowa doktryna zakładała, że ziemia popegeerowska powinna być państwowa, a jej użytkownicy powinni być dzierżawcami. Doktryna ta nie jest jednoznacznie akceptowana;

po drugie: istnieje tendencja, aby dać możliwości wykupienia dzierżawcy tyle ziemi, ile on dzierżawi;

po trzecie: istnieje tendencja, aby stworzyć rolnikom indywidualnym możliwość dokupywania ziemi do poziomu umożliwiającego powstawanie gospodarstw o takiej powierzchni, która pozwoli na tworzenie gospodarstwa racjonalnego, rozwojowego.

Bibliografia :

La situation de l'agriculture dans l'Union européenne. Rapport 2002 (publié en relation avec le Rapport général sur l'activité de l'Union européenne – 2002). Commission européenne, Bruxelles - Luxembourg, 2004.

Perspectives pour l'agriculture française et la PAC. Repport des travaux du Conseil de novembre 2006 á septembre 2007 á l'attention de Michel Barnier, ministre de l'Agriculture et de la Peche. Conseil de Prospective Européenne et Internationale pour l'Agriculture et de la Pêche. Paris 2007.

Roczniki Statystyczne GUS, kolejne lata.

Polityka rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Holandii – doświadczenia i perspektywy

Wstęp

Proces modernizacji, jaki rolnictwo w krajach Europy Zachodniej przeszło w okresie po II wojnie światowej zakończył się sukcesem ekonomicznym, ale przyczynił się również do powstania strat społecznych i ekologicznych. Jednym z krajów UE, który osiągnął ogromny postęp w rolnictwie i w którym nastąpiły zasadnicze zmiany na terenach wiejskich jest Holandia.

Holandia należy do członków-założycieli Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. W 1951 r. podpisała traktat stowarzyszeniowy w Paryżu o Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali, a w 1957 r. oba traktaty rzymskie, stając się tym samym członkiem Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i Europejskiej Wspólnoty Współpracy Atomowej. Wspólnie z Belgią i Luksemburgiem tworzy unię gospodarczą Beneluksu. Od 1993 r. Holandia jest członkiem Unii Europejskiej, zaś od 2002 r. jest członkiem Unii Gospodarczo-Walutowej strefy euro. Należy do grupy najbardziej aktywnych państw UE-15.

W sytuacji, kiedy Polska podejmuje decyzje strategiczne dla przyszłości swojego rolnictwa i jego otoczenia, doświadczenia holenderskie zdobyte na drodze przemian, wynikające z modernizacji i restrukturyzacji sektora rolnego są bardzo cenne. Polska wieś i rolnictwo, mimo zmian, jakie dokonały się w naszym kraju na przestrzeni kilkunastu lat w wyniku transformacji ustrojowej i gospodarczej oraz akcesji do UE, nadal znajduje się wobec dylematu – w jaki sposób i w jakim zakresie dokonywać modernizacji ekonomicznej, przełamywać barierę niskiej wydajności, a jednocześnie sprostać wymaganiom ekologicznym i społecznym.

1. Krótka charakterystyka sytuacji gospodarczej i społecznej w Holandii

Holandia (oficjalna nazwa Królestwo Niderlandów – Koninkrijk der Nederlanden) jest państwem o powierzchni ogólnej 41,5 tys. km², położonym nad Morzem Północnym¹. Około 1/4 całego obszaru kraju zajmują depresje, czyli obszary leżące poniżej poziomu morza, chronione przed zalaniem za pomocą

¹ Dla porównania obszar Polski wynosi 312,7 tys. km². Obszar Ukrainy wynosi 603,6 tys. km². Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 762.

rozbudowanego systemu wałów, tam i śluz. Początki tworzenia tego systemu sięgają VIII w., kiedy to zaczęto wydzierać morzu znaczne obszary, tworząc z nich tereny zdadne do zamieszkania i uprawy, tzw. poldery. Dzisiejsze ukształtowanie kraju jest więc w dużej mierze rezultatem nie tylko działania sił przyrody, lecz także świadomej, wielowiekowej walki człowieka z morzem.

Administracyjnie kraj ten dzieli się na 12 prowincji i jest najgęściej zaludnionym krajem w Europie (na 1 km² przypada 394 osoby, ale jeżeli uwzględnimy, że 18,4% powierzchni kraju zajmują kanały i zbiorniki wodne, to na 1 km² przypada aż 485 osób. Ogólna liczba mieszkańców Holandii wynosiła w 2007 r. 16 373 tysięcy. Największym miastem jest Amsterdam liczący 743 tys. mieszkańców (jako miasto oraz 1 465 tys. osób jako zespół miejski).² Na terenie Holandii znajduje się największy port świata – Rotterdam. Jego znaczenie wzrosło wraz z założeniem Europortu i Nowej Drogi Wodnej, które powstały na potrzeby Unii Europejskiej i obsługują żeglugę towarową na Renie. Sieć towarową kraju tworzy 2753 km linii kolejowych, 115,6 tys. km utwardzonych dróg kołowych, w tym 2200 km autostrad.

Holandia jest nowoczesnym państwem o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego. Pod względem wartości produkcji, na pierwszy plan wysuwa się przemysł spożywczy – jedyny przemysł opierający się głównie na krajowych surowcach. Najważniejszymi źródłami dochodu narodowego są: przemysł³, handel, transport oraz rolnictwo. Dużą rolę w gospodarce narodowej odgrywają: handel zagraniczny, pośrednictwo handlowe i tranzyt obcych towarów. Struktura handlu zagranicznego opiera się na imporcie surowców i półfabrykatów oraz eksporcie gotowych produktów. Głównymi partnerami handlowymi Holandii są kraje UE oraz Stany Zjednoczone.

Holandia nie posiada wielkich zasobów surowców naturalnych. Niewielkie znaczenie mają jedynie pewne zasoby gazu ziemnego, ropy naftowej i węgla kamiennego, które jednak nie zaspokajają wewnętrznych potrzeb kraju. Do końca lat 70. eksploatowano pokłady węgla kamiennego, ale obecnie wszystkie

² Pod względem liczby mieszkańców na 1 km² Holandię można porównać do Tajwanu lub Hong Kongu. Dla porównania w Polsce zamieszkuje 38 116 tys. osób (122 osoby na 1 km²). Na Ukrainie zamieszkuje 46 457 tys. osób (77 osób na 1 km²). Największe miasto Polski – Warszawa liczy 1 705 tys. mieszkańców (jako miasto; natomiast jako zespół miejski – brak danych). Największe miasto Ukrainy – Kijów liczy 2 656 tys. mieszkańców (jako miasto; natomiast jako zespół miejski – brak danych). Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 762.

³ Do najbardziej rozwiniętych należy przemysł: elektromechaniczny, elektroniczny, petrochemiczny, lotniczy, stoczniowy, hutniczy, tekstylny, meblarski, papierniczy, piwowarski i odzieżowy. Zagłębie przemysłowe między Rotterdamem a Morzem Północnym stanowi największy ośrodek chemiczny świata, mieszczący ponad 300 fabryk petrochemicznych i rafinerii.

kopalnie są zamknięte. Toteż większą uwagę skierowano na alternatywne źródła energii i rozpoczęto wydobycie ropy naftowej oraz gazu ziemnego z obszaru szelfu Morza Północnego; wybudowano elektrownie atomowe. Kraj ten jest siedzibą licznych międzynarodowych koncernów. Holandia jest również krajem atrakcyjnym turystycznie o bardzo dobrze rozbudowanej bazie turystycznej – rocznie odwiedza ten kraj ok. 4 mln turystów.

Holandia jest jednym z najbogatszych krajów Europy o wysokim zakresie świadczeń socjalnych. Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca wynosił w 2007 roku 46 762 USD (38 554 USD według parytetu siły nabywczej).⁴ Stopa bezrobocia należy do jednych z najniższych w UE-27 i w 2007 r. wynosiła 3,6%.⁵ Gospodarkę Holandii cechuje niskie zatrudnienie w rolnictwie. W 2006 r. pracowało w rolnictwie (łącznie z leśnictwem i rybactwem) 3,0% ogółu pracujących (na podstawie klasyfikacji ISIC).⁶ Holandia ma stosunkowo niski wskaźnik rozpiętości w dochodach – wskaźnik Giniego wynosił w 2005 r. 30,9%.⁷ Obecnie dużą wagę przywiązuje się do ochrony środowiska, ekologii oraz wykorzystania alternatywnych źródeł energii.

2. Charakterystyka rolnictwa i przemysłu przetwórczego

Klimat Holandii (umiarkowany, typowo morski, o łagodnych zimach i średnio ciepłych latach) jest korzystny dla produkcji rolniczej, ale zagrożeniem bywają silne wiatry, przymrozki, a czasem nawet susza (woda z kanałów nie nadaje się do nawadniania). Znaczne zróżnicowanie występuje w jakości gleb, co znajduje odzwierciedlenie w zróżnicowaniu regionalnym pod względem kierunków produkcji. W pasie nadmorskim oraz w dolinach rzek wykształciły się marsze i mady, należące do najżyźniejszych gleb kraju. Duże znaczenie dla rolnictwa mają także żyzne gleby brunatne (Limburgit); natomiast na wysoczyznach morenowych dominują gleby płowe i bielcowe.

⁴ Dla porównania w Polsce w przeliczeniu na 1 mieszkańca: 11 141 USD (15 854 USD według parytetu siły nabywczej); na Ukrainie analogicznie: 3 055 USD (6 941 USD). Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 879 i 880.

⁵ Dla porównania w 2007 r. w Polsce: 9,6%; na Ukrainie 6,8%. Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 785.

⁶ Dane o liczbie pracujących podano zgodnie z Międzynarodową Standardową Klasyfikacją rodzajów Działalności Gospodarczej – Wyd. 3 (ISIC – Statistical Papers, Series M, No. 4, Rev. 3.1.; dane dla Polski podano według Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD/NACE). Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 732.

Dla porównania w 2006 r. w Polsce wskaźnik ten wynosił 15,8%; na Ukrainie: 17,6%. Obliczenia własne za: Tabl. 23 [w:] Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 784.

⁷ Dla porównania w Polsce wskaźnik ten wynosił 34%; na Ukrainie: 45%. Za: http://wikipedi.org/wiki/Wsp%C3%B3%C5%82czynnik_Giniego.

Rolnictwo w Holandii jest dobrze rozwinięte, intensywne i wysokotowarowe; jest zaliczane do najbardziej nowoczesnych i wydajnych w skali świata. Użytki rolne zajmują 1,9 mln hektarów, w tym: 1,0 mln ha łąki i pastwiska i 0,9 mln ha grunty orne i sady (w 2005 r.),⁸ a 9% kraju pokrywają lasy.

Podstawowym kierunkiem produkcji rolniczej jest hodowla (70% wartości produkcji rolnej) przede wszystkim bydła (rasy mlecznej i mięsnej), trzody chlewnej oraz drobiu. Drugie miejsce w rolnictwie co do wartości produkcji zajmuje ogrodnictwo (warzywa głównie szklarniowe, kwiaty oraz sady). Uprawia się również ziemniaki, buraki cukrowe, zboża i rośliny pastewne. Uprawę zbóż wyróżnia wysoka wydajność, wysoki stopień mechanizacji i stosowanie wysokich dawek nawozów sztucznych. Ze względu na mocno ograniczony areal ziem możliwych do wykorzystania rolniczego zaznacza się tendencja do ograniczania produkcji zbóż na rzecz bardziej dochodowego ogrodnictwa i hodowli kwiatów. W wielu rejonach dominuje uprawa kwiatów, zwłaszcza tulipanów, hiacyntów i żonkili. Owoce, warzywa, kwiaty cięte i doniczkowe oraz cebulki kwiatowe produkuje się głównie z przeznaczeniem na eksport.

Sektor rolny, pomimo że dostarcza jedynie 2,5% produktu krajowego brutto, należy do ważnych gałęzi gospodarki narodowej. Produkty pochodzenia rolnego dostarczają bowiem 20% wpływów z eksportu. Wielkie znaczenie dla gospodarki kraju posiada holenderski przemysł przetwórstwa spożywczego. Obok ogromnej liczby zakładów bazujących na surowcach krajowych, powstały zakłady specjalizujące się w przetwórstwie kakao, kawy, herbaty. Przemysł przetwórczy na dużą skalę rozwinął się i zmodernizował dopiero po II wojnie światowej i obecnie wytwarza ok. 32% produktu krajowego brutto. Tradycyjnie dobrze rozwiniętym sektorem jest rybołówstwo i przetwórstwo rybne.

Rolnictwo holenderskie oferuje niewiele stałych miejsc pracy. Ludność aktywna zawodowo w rolnictwie wynosiła w 2005 r. 214 tys. osób, co stanowiło 1,3% ogółu ludności (liczba ludności rolniczej wynosiła 472 tys., tj. 2,9% ogółu ludności).⁹ Użytki rolne stanowią 59% powierzchni kraju. W strukturze agrarnej w 2007 r. gospodarstwa do 5 ha stanowiły 27,9%; 5-20 ha – 30,1%; 20-50 ha – 27,3%; powyżej 50 ha – 15,1%. W latach 1990-2007 zmniejszyła się liczba i udział gospodarstw o powierzchni do 50 ha (najwięcej o ponad połowę grupa 5-20 ha). Wzrosła natomiast o 93% liczba oraz udział (z 4,8 do 15,1%) gospodarstw 50 ha i większych. Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie wynosiła ok. 23 ha. Gospodarstwa holenderskie są silne pod względem ekonomicznym – wielkość ekonomiczna przeciętnego gospodarstwa rolnego

⁸ Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa 2007, s. 425.

⁹ Rocznik Statystyczny GUS 2008. GUS, Warszawa 2008, s. 811.

wynosiła 127,2 ESU (w Polsce 9,4 ESU).¹⁰ Występuje znaczne zróżnicowanie regionalne wielkości gospodarstw oraz cen ziemi (średnio 45 tys. euro/ha, a w centralnych rejonach kraju wzrasta nawet do 75 tys. euro/ha).

Holenderskie rolnictwo jest dotowane przez Unię Europejską w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Holandia jest jednak płatnikiem netto do wspólnotowej kasy; wysokość składki członkowskiej przewyższa wielkość dotacji otrzymywanych z Brukseli.

3. Drogi przekształceń w rolnictwie i na obszarach wiejskich w Holandii

W przemianach, jakie dokonały się w rolnictwie holenderskim po II wojnie światowej można wydzielić trzy okresy¹¹:

- 1) wzrostu gospodarczego (lata 50.-70.),
- 2) kryzysu (koniec lat 70., koniec lat 80.),
- 3) odnowy (od końca lat 80. do chwili obecnej).

W okresie wzrostu gospodarczego dokonał się bezprecedensowy, rozwój holenderskiego rolnictwa. Stało się ono wzorcem do naśladowania pod względem nowoczesności i intensywności. Na tę przemianę złożyło się wiele czynników, ale cztery z nich można wskazać jako podstawowe, mianowicie:

- ogólny wzrost produkcji,
- wzrost wydajności,
- rozwój eksportu i zaspokojenie potrzeb wewnętrznych,
- wzrost poziomu produktywności pracy.

W okresie od początku przemian do końca lat 80. w holenderskim rolnictwie nastąpił 3,5-krotny wzrost produkcji żywności; o ok. 50-80% zwiększyły się plony w produkcji roślinnej i wydajność w produkcji mleka, a w hodowli drobiu i zwierząt rzeźnych nastąpił 300% (świnie) a nawet 800-900% (brojlery) wzrost produkcji. Wartość eksportu produktów rolnych wzrosła o ponad 100% i obejmowała przede wszystkim drób, jaja, zwierzęta gospodarskie, produkty mięsne i mleczarskie, owoce i warzywa, kwiaty, krzewy i bulwy. Z zagranicy sprowadzano głównie nasiona, zboże i paszę dla zwierząt. Pod względem żywnościowym Holandia stała się krajem niemal całkowicie samowystarczalnym (z wyjątkiem zbóż, owoców i sera), zdolnym do eksportowania ogromnej większości (ok. 75%) własnej produkcji rolnej. Wartość produkcji osiąganą przez statystycznego producenta rolnego zbliżyła się do wartości osiąganą w przemyśle.

¹⁰ Obliczenia własne na podstawie: Eurostat, <http://pp.eurostat.ec.europa.eu> (...).

¹¹ Na podstawie: J. Turowski, 1996: *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996.

Stanowiło to ewenement na skalę światową. Wzrost gospodarczy był i jest szybszy niż tempo przyrostu liczby ludności.

Tak szybki rozwój dokonał się dzięki sprzyjającym warunkom naturalnym, jak dogodny klimat i położenie geograficzne; dynamicznemu rozwojowi przemysłu i technologii oraz przemianie kulturowej, zwłaszcza systemu wartości i mentalności rolników.

Fundamentem rozwoju rolnictwa stał się przede wszystkim rozwój przemysłu przetwórczego i na tej bazie rozkwit spółdzielczości. Różnorodne związki i zrzeszenia obejmowały w latach 50. ok. 80-90% rolników. Dało to podstawę tworzenia nowych stosunków ekonomicznych i wzorców kulturowych oraz rozwoju infrastruktury i zaplecza gospodarczego. Rolnicy mieli łatwy dostęp do narzędzi i maszyn rolniczych oraz szkolnictwa rolniczego, które cechowała powszechność i wysoki poziom. Rozwinął się sektor usług dla rolnictwa oraz doradztwa rolniczego. Polityka państwa wspierała taki właśnie model rolnictwa.

Wraz ze zmianami wskaźników produkcyjnych w rolnictwie zmieniało się równocześnie wiele w dziedzinie życia społecznego, a przede wszystkim zmieniała się mentalność samych rolników, jako jednostek i jako członków określonych grup i społeczności lokalnych. Podstawą przemian była specjalizacja produkcji, wynikająca głównie z konieczności przystosowania się rolników do wymogów rynku. Następowala koncentracja produkcji. W latach 1950-1980 obszar upraw roślinnych zmniejszył się o ponad 20%, podczas gdy następował stały wzrost produkcji zwierzęcej, która pod koniec lat 80. stanowiła ok. 2/3 wartości całej produkcji rolnej Holandii. Najbardziej rozwinęły się gospodarstwa hodowlano-pastwiskowe i ogrodnicze oraz gospodarstwa fabryczne (wyspecjalizowane, duże fermy). W najgorszej sytuacji znalazły się gospodarstwa roślinne i mieszane (tradycyjne), których udział w ogólnej liczbie gospodarstw, powierzchni i wartości produkcji wykazywał stałą tendencją spadkową.

Nastąpił też spadek liczby gałęzi produkcji w przeciętnym gospodarstwie (z 3,3 do 2,0), co wskazywało na wzrost stopnia specjalizacji produkcji. Równocześnie następowała koncentracja ziemi w gospodarstwach. W latach 1950-1980 ubyło prawie 2/3 gospodarstw (przede wszystkim najmniejszych, o powierzchni do 1 ha oraz powyżej 5 ha). Przybyło natomiast gospodarstw o obszarze 1-5 ha i dużych: powyżej 20 ha, zwłaszcza zaś 50-100 hektarowych oraz powyżej 100 ha. Jednak powierzchnia ogólna gruntów rolniczych zmniejszyła się tylko o 14%, co oznaczało nie tylko znaczną koncentrację ziemi, ale równoczesne skomasowanie innych czynników, jak ilości sztuk zwierząt rzeźnych na jedno gospodarstwo, zwłaszcza powyżej 50 sztuk (o ponad 400%) oraz ilości krów mlecznych na gospodarstwo (o ok. 750%). Procesowi koncentracji towarzyszyło zjawisko polaryzacji: powiększył się obszar gospodarstw dużych (stanowiły one

20-25% ogółu gospodarstw i wytwarzają ok. 75-80% całej produkcji); jednocześnie zmniejszał się obszar i udział w produkcji gospodarstw małych.¹²

Tego typu zmianom towarzyszyły procesy przekształcające strukturę przestrzenną Holandii. Nasiliły się procesy migracyjne. Początkowy okres przemian cechował znaczny odpływ ludności ze wsi do miast, głównie do wysoko zurbanizowanego i uprzemysłowionego centrum kraju. Odpływ był na tyle duży, że doprowadził do degradacji demograficznej niektórych obszarów wiejskich, które zaczęły wręcz wyludniać się. W latach 90. trendy charakterystyczne dla epoki industrialnej, czyli migracji ze wsi do dużych aglomeracji, odwróciły się i zaczął następować przepływ ludności z miast na obszary wiejskie.

Przemiany, jakie dokonały się w rolnictwie miały wpływ na zmianę struktury zawodowej ludności obszarów wiejskich. Ludność na wsi stanowi 34,2% ogółu ludności, z czego 92% to ludność bezrolna. Większość gospodarstw rolnych usytuowana jest pojedynczo poza wsią.

Sukces produkcyjny i ekonomiczny rolnictwa holenderskiego, który spowodował, że Holandia stała się krajem, którego rolnictwo traktowane było jako wzorzec do naśladowania przez inne państwa, miał równocześnie swoje „drugie oblicze”. Z upływem lat ujawniła się bowiem znaczna degradacja środowiska naturalnego, stagnacja całych regionów wiejskich, wystąpił brak następców do prowadzenia gospodarstw. Konsumenci otrzymywali coraz większe ilości żywności o wysokim stopniu przetworzenia, podczas gdy specjaliści z zakresu prawidłowego żywienia coraz częściej podnosili kwestię jakości spożywanej żywności. Następową kulturą dezintegracji prowincji i przenikanie najgorszych wzorców z miast, rosło bezrobocie.

Jednostronna koncepcja i praktyka dążenia do maksymalizacji produkcji w monokulturowych i wyspecjalizowanych gospodarstwach o skoncentrowanej produkcji rolnej, zwłaszcza w fermach handlowych, doprowadziła do sytuacji kryzysowej. „Produktywistyczna koncepcja gospodarstwa rolnego – pisał J. Turowski – nie uznaje poza maksymalną produkcją żadnych innych funkcji (...) Zapomniano, że gospodarstwo rolne jest całością społeczno-gospodarczą, a nie tylko techniczno-ekonomiczną jednostką wytwórczą. Podobnie samo rolnictwo zostało uznane za dziedzinę gospodarki taką, jak każda inna, której zadaniem jest jak największa produkcja przy jak najniższych kosztach. Ten techniczno-ekonomiczny punkt widzenia i wynikająca z niego proprodukcyjna polityka i przyświecająca jej ideologia produktywistyczna doprowadziły do nadprodukcji, zagrożeń środowiska przez rolnictwo, monokultury w gospodarowaniu rol-

¹² Por.: J. Turowski, 1996: *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996 oraz R. Okraska: *Holenderska przestroga*. Rolnictwo – ZB nr 4 (130)/99, za: www.zb.eco.pl/zb/130/rolnictwo.htm.

niczym, likwidowania małych i średnich gospodarstw na rzecz wielkich, zaniku i destrukuralizacji wsi jako wspólnot lokalnych, marginalizacji roli rolników w życiu społecznym i innych następstw”¹³.

Podstawowymi problemami, przed jakimi stanęło rolnictwo i obszary wiejskie w Holandii były:

- degradacja środowiska,
- pogarszanie się sytuacji ekonomicznej gospodarstw,
- kryzys kultury wiejskiej.

Degradacja środowiska naturalnego była następstwem bardzo wysokiego (najwyższego w Europie) zużycia nawozów sztucznych i substancji chemicznych, stosowania ciężkiego sprzętu rolniczego, przenikania do środowiska substancji szkodliwych powstałych w toku produkcji, osuszania gleb i erozji wskutek drenażu i irygacji, tworzenia rolniczych monokultur wielkoobszarowych niszczących bioróżnorodność, zubożenia wiejskiego krajobrazu, coraz powszechniejszego stosowania metod produkcji lekceważących naturalne rytmy przyrody, a także ujednoczenia wzorców gospodarowania.

Gospodarstwa rolnicze, mimo dostosowywania się do zmieniających się trendów rynkowych (koncentracja obszaru i produkcji), przestały zapewniać pracę i utrzymanie wszystkim członkom rodziny, zwłaszcza że koszty ponoszone na modernizację gospodarstw zwracały się powoli. Pojawił się problem sukcesji. Młodzi ludzie porzucali pracę na roli, wybierając życie w mieście, gdzie wyższy był poziom życia i większa stabilizacja ekonomiczna. Dało to początek destabilizacji społeczności wiejskiej i wyludnianiu się obszarów wiejskich.

Ta sytuacja kryzysowa stała się jednocześnie sygnałem dla środowisk odpowiedzialnych za stan rolnictwa do rewizji dotychczasowych założeń. Zaczęto tworzyć programy dla rolnictwa i obszarów wiejskich, mające na celu eliminację negatywnych skutków dominującego modelu rolnictwa. Rozpoczęła się faza odnowy. Za podstawowe problemy do rozwiązania uznano:

- ograniczenie nadprodukcji żywności,
- zmniejszenie ilości stosowania nawozów i środków ochrony roślin,
- zahamowanie społeczno-kulturowej dezintegracji obszarów wiejskich.

Strukturalna reforma rolnictwa obejmowała dwa podstawowe kierunki dotyczące konkretnych przedsięwzięć:

- 1) odejście od polityki odgórnej regulacji cen produktów rolnych, z której korzystały wyłącznie gospodarstwa największe i produkujące najwięcej żywności, na rzecz pomocy finansowej skierowanej bezpośrednio do rolników spełniających określone warunki;

¹³ J. Turowski, 1996: *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996, s. 130.

2) podjęcie działań na rzecz ochrony środowiska i rozwoju obszarów wiejskich, zwłaszcza zaniedbanych, wyludniających się, słabszych ekonomicznie.

Podstawowa koncepcja rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich zmieniła się z „produktywistycznej” na „ekologiczno-społeczną”, z „ilościowej” na „jakościową”. W ramach nowej koncepcji wprowadzono limity produkcyjne, zaprzestano wspierania powiększania gospodarstw i intensyfikacji produkcji, postulowano i nagradzano redukcję kosztów, poprawę jakości produktów, zmniejszenie negatywnego wpływu na środowisko, tworzenie gospodarstw wielofunkcyjnych. W myśl tych założeń rolnik nie miał już dłużej być wąsko wyspecjalizowanym wytwórcą jak największej ilości produktów rolnych, lecz człowiekiem, który produkując żywność wysokiej jakości i o zróżnicowanym asortymencie, w procesie o niewielkim wpływie na środowisko naturalne, chroniłby jednocześnie lokalne zasoby przyrodnicze (ochrona i zakładanie zadrzewień śródpolnych, odłogowanie części posiadanego areału itp). Miał on mieć natomiast możliwość uzyskania dodatkowego dochodu bez porzucania pracy na roli (rozwój działalności pozarolniczej, jak agroturystyka, niewielkie placówki przetwórcze itp). Wprowadzono surowe przepisy i ograniczenia dotyczące ilości i sposobów stosowania nawozów oraz powstawania olbrzymich gospodarstw i ferm hodowlanych, zastosowano dopłaty rekompensujące straty powstałe w wyniku zmniejszenia antropopresji, warunkowanej przedsięwzięciami o rolniczym charakterze, nagradzano również finansowo wszelkie unowocześnienia w prowadzeniu gospodarstwa i sposobach produkcji, które zmniejszałyby uciążliwość względem ekosystemu.

Polityka odnowy wsi zaowocowała w ciągu kilkunastu lat bardzo pozytywnymi zmianami, do których należy zaliczyć przede wszystkim: zmniejszenie tempa migracji ze wsi i małych miast do wielkich aglomeracji (a nawet zarysował się trend przeciwny), obniżenie poziomu zużycia w rolnictwie substancji szkodliwych dla środowiska i zdrowia ludzkiego¹⁴, stworzenie na wsi nowych pozarolniczych miejsc pracy, częściową despecjalizację gospodarstw rolnych na rzecz ich wielozawodowości (*pluri activity*), co pozwoliło na wzrost dochodów i większą stabilizację finansową w rodzinach rolniczych.

Niezwykle istotną zasługą zmiany strategii wobec rolnictwa i obszarów wiejskich było położenie podwalin pod rozwój rolnictwa alternatywnego: biodynamicznego i ekologicznego. W ciągu zaledwie kilku lat (1986-1991) odnotowano przyrost powierzchni gospodarstw biodynamicznych o niemal 200%, zaś ekologicznych o ok. 340%. Przyrost ten byłby jeszcze szybszy, gdyby nie długi czas oczekiwania na spełnienie określonych wymogów, bowiem holender-

¹⁴ Holandia wykazywała wysoki wskaźnik zachorowalności na wiele chorób cywilizacyjnych, na źródła których wskazywano żywność wytwarzaną metodami przemysłowymi.

skie rolnictwo nie może z dnia na dzień przestawić się na produkcję żywności metodami ekologicznymi, z powodu znacznej degradacji gleb. Następowo także ograniczanie produkcji zwierzęcej (najbardziej nieekologicznej) na roślinną.

W opracowywanie, a następnie wdrażanie programów odnowy obszarów wiejskich zaangażowani byli lokalni liderzy, rolnicy oraz organizacje rolnicze. Zmieniono także treści przekazywane w programach szkół rolniczych i przekazach medialnych. Wszystko to powodowało, że programy spotkały się z akceptacją miejscowej ludności i z powodzeniem były realizowane.

Obecnie podstawowe działania kierowane są, zgodnie z programami WPR, na ochronę środowiska oraz planowe zagospodarowanie terenów wiejskich ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich różnorodne funkcje wsi. Wiele uwagi poświęca się kontroli sposobów zwalczania szkodników i chorób roślin oraz promuje metody zwalczania szkodników przy pomocy ich własnych naturalnych wrogów, a chorób poprzez opryski o niskim stopniu toksyczności.

Problemem staje się zabezpieczenie sezonowej siły roboczej. Wobec niskiego bezrobocia w Holandii (w 2006 r. 3,9%), wiele gospodarstw ma trudności z pozyskaniem odpowiedniej liczby pracowników sezonowych. Obecnie problem ten jest rozwiązywany poprzez firmy, zajmujące się pośrednictwem w zatrudnieniu. Firmy te (m.in. AB Zeeland) są nie tylko pośrednikami legalnego zatrudnienia sezonowego (m.in. cudzoziemców), ale prowadzą także szkolenia specjalistyczne dla osób, aby mogły pomagać gospodarzowi lub gospodyni w pracach w różnych typach gospodarstw lub zastąpić ich przez określony czas, np. podczas ich choroby lub urlopu. Rolnicy w wizytowanych gospodarstwach pozytywnie oceniali współpracę z firmami zajmującymi się pośrednictwem w organizowaniu pracowników sezonowych do pracy w polu¹⁵.

W funkcjonowaniu rolnictwa holenderskiego szczególna rola przypada doradztwu rolniczemu (ZLTO). Usługi pracowników tej organizacji są płatne. Mimo iż rolnicy holenderscy legitymują się wykształceniem rolniczym lub ukończyli rolnicze kursy, a doradztwo jest odpłatne, to chętnie korzystają z doradztwa, zarówno w odniesieniu do sfery produkcyjnej, jak i dystrybucji produkcji. W Holandii rozwija się ostatnio forma pośrednictwa handlowego. Prywatni pośrednicy nawiązują kontakt z rolnikami i odbierają od nich określone partie towaru, każdorazowo negocjując cenę. Występuje tendencja do obniżania ceny proponowanej przez pośrednika, co spotyka się z coraz większym niezadowolaniem ze strony rolników, którzy próbują innych form sprzedaży własnej produkcji. Pośrednicy wymagają także jednolitych partii towaru, co prowadzi

¹⁵ Na podstawie konsultacji Autorki z doradcą ds. rolnych w ZLTO (region Zeeland, Holandia) podczas pobytu studyjno-konsultacyjnego, Holandia, 16-20 września 2008 r.

np. do ograniczania liczby odmian i może stanowić zagrożenie monokulturą i spiętrzeniem prac w jednym terminie¹⁶.

Doświadczenia holenderskie wskazują, iż najbardziej właściwą polityką dla rolnictwa i obszarów wiejskich jest polityka unikania jednostronnego nastawienia na rozwój dużych gospodarstw, ale także stymulowania rozwoju małych gospodarstw rolnych. Jedne i drugie mają wady i zalety. Podstawowymi zaletami gospodarstw małych są kryteria społeczne, zwłaszcza utrzymanie żywotności obszarów wiejskich i kontaktów międzyludzkich; dużych natomiast – ekonomiczne używanie środków i sił oraz duży potencjał eksportowy¹⁷.

Wnioski

Polityka wobec rolnictwa i obszarów wiejskich w Holandii jest przykładem zbyt jednokierunkowej wizji rolnictwa, jaka cechowała Wspólną Politykę Rolną w początkowym okresie jej wdrażania. Wskazuje na potrzebę prowadzenia wspólnej, ale zróżnicowanej polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich.

Politykę wobec rolnictwa i obszarów wiejskich powinno cechować zróżnicowanie regionalne, wyrażające się dostosowaniem do poziomu rozwoju sektora rolnego, stanu środowiska naturalnego oraz uwarunkowań społecznych i demograficznych w regionach, bo tylko taka zapewni rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa oraz wyrównywanie poziomu między regionami.

Bibliografia

Eurostat. Roczniki Statystyki Międzynarodowej.

Nakielska-Cemers Z., Cemers W., 2008: *Skutki europejskiej polityki rolnej na przykładzie Holandii*. Studia i Materiały, sierpień Nr 4/2008.

Okraska R.: *Holenderska przestroga*. Rolnictwo – ZB nr 4 (130)/99.

Rocznik Statystyczny 2008. GUS, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa.

Turowski J., 1996: *Rozwój wsi i rolnictwa w Holandii*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1996.

¹⁶ Na podstawie konsultacji Autorki z doradcą ds. rolnych w ZLTO (region Zeeland, Holandia) podczas pobytu studyjno-konsultacyjnego. Holandia, 16-20 września 2008 r.

¹⁷ Por. także: Z. Nakielska-Cemers, W. Cemers, 2008: *Skutki europejskiej polityki rolnej na przykładzie Holandii*. Studia i Materiały, sierpień Nr 4/2008, s. 110-114, <http://realia.com/pl/>.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk i oprawa: QUICK-DRUK s.c.